

**ALXAN
BAYRAMOĞLU**

**AZƏRBAYCAN
JURNALİSTİKƏ
MƏKTƏBLƏRİ**

**BAKİ
“Avrasiya-Press”
2014**

*Azərbaycan Mətbuat Şurasının və Beynəlxalq Avrasiya
Mətbuat Fonduunun birgə nəşri*

G 612
Redaktoru və
ön sözün müəllifi:

B 33

Əflatun Amaşov
*Azərbaycan Mətbuat
Şurasının sədri,
Əməkdar Jurnalist*

261986

Rəyçi:

Aygün Əzimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan jurnalistik məktəbləri.
Bakı, “Avrasiya Press”, 2014, 160 səh.

Azərbaycan mətbuatı və jurnalistikası zəngin tarixə və rəngin məzmunu malikdir. Onun inkişafında çoxçalarlıq özünü göstərir. Təsadüfi deyil ki, milli jurnalistikadə bir neçə məktəb və yaradıcılıq istiqaməti mövcuddur. Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayram oğlu Məmmədovun bu kitabında milli jurnalistikada özünü göstərən ayrı-ayrı yaradıcılıq məktəblərinin xüsusiyyətləri haqda ətraflı məlumat verilir. Onun bütün fəsilləri mətbuatda oxuculara məqalələr şəkilində çatdırılmışdır.

Kitab humanitar sahə mütəxəssisləri – jurnalistlər, filoloqlar, tarixçilər və həmin ixtisaslar üzrə magistrler, doktorantlar üçün faydalıdır.

ISBN 978-9952-8142-5-5

© “Avrasiya Press”, 2014

Milli Jurnalistika məktəblərimiz haqqında

Əsası 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması ilə qoyulmuş Azərbaycan milli mətbuatı məfkurə qaynağı rolunu oynaması ilə yadda qalıb. XIX əsrin sonu, XX əsrin başlangıcında çar Rusiyasının ictimai-siyasi həyatında baş verən proseslərə diqqət yetirərkən bu rolun xalqımız üçün son dərəcə taleyüklü olduğu aşkar görünməkdədir. Əsrin əvvəllərində istər Rusiya daxilində, istərsə də o dövrün beynəlxalq siyaset müstəvisində yaşananlar az qala hər günün nəhəng imperiya-nın süqutunu yaxınlaşdırduğunu söyləmək üçün əsaslar verirdi. Azərbaycan jurnalistikası məhz belə bir mürəkkəb tarixi şəraitdə özünü dövlətçilik ənənələrini itirmiş xalqın mənafelərini qabardan, ideya baxışlar sistemini ortaya qoyan mənbə kimi təsdiqlədi. “Əkinçi”nin məişət zəminində üzə çıxardıqları məsələlər imperiya əsarəti nəticəsində unudulmuş şürur və adətlərə qayıdış oldusa, ondan sonrakı mətbu orqanların ideya platformasındaki monolitlik cəmiyyəti müstəqillik amallarına kökləyən böyük sıçrayış effekti yaratdı.

Bəli, “Əkinçi”nin fəaliyyətə başlamasından Azərbaycanın itirilmiş dövlətçilik ənənələrinin bərpasına – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasındanadək olan müddət cəmi 43 il çəkdi. Mövcud qısa zaman kəsiyində insanları dövrün mövhümatçılığından qurtarmaqdən tutmuş onlara milli şururun, müstəqil dövlətçilik ruhunun aşılanmasındanadək bir çox vəzifələr reallaşdırılmalıydı. Nəzərə alaq ki, istər Birinci Dünya Müharibəsindən önce, istərsə də onun başa çatması fonundakı proseslər çar Rusiyasının iflasını nə qədər labüdлəşdirə də, bu amil heç də bütün əsarət altındakı xalqlara hürriyyət vəd etmirdi. Həmin dövrdə özünün yaradıcılıq dünyasını, həmçinin

nin xalqı formalaşdıraraq böyük siyasi kataklizmalara hazırlamaq missiyasını üzərinə götürən məhz jurnalistika oldu. Mürəkkəb tarixi şəraitdə inkişaf yoluna qədəm qoymasına baxmayaraq, zamanın sərt sınaqlarına qarşı ortaya qoyulan immunitet jurnalistikamızın bir mütəşəkkil struktur kimi işləkliliyini təmin etdi. Təbii ki, burada dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinin əməyini qeyd etmək lazımdır. Həsən bəy Zərdabi, Səid Ünsizadə, Əlimərđan bəy Topçubaşov, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə və adlarını çəkmədiyim digər fikir dühalarının hər biri ayrılıqda bir məxəz idи və dövlət müstəqilliyyinə aparan yolu nuru əslində onların yaradıcılıq aləminin zənginliyindən, təfəkkürlerinin sanbalından qaynaqlanırdı. Bəli, bu adamlar ciyinlərini olduqca ağır yükün altına verərək azərbaycanlı adını daşıyan şəxsin dünyaya, ətrafdə baş verənlərə fundamental baxışını, prinsipiallığını ortaya qoyacaq qədər fədakar oldular. Onların yorulmaq bilməyən fəaliyyəti nəticəsində formalaşmış jurnalistika məktəbi özündə əqidə saflığını, Vətən təəssübkeşliyini, yurd yanğısını cəmləşdirməklə nəinki XX əsrin əvvəllərində AXC-nin qurulmasında olan dövrə işiq saldı, həmçinin 1920-ci ildən sonrakı sovet işğalı mərhələsində jurnalistikyanın ictimai həyatın avanqard qüvvəsi kimi özünü təsdiqləməsində həllədici rol oynadı. XX əsrin sonlarına doğru milli istiqlal hərəkatının genişləndiyi bir dövrdə məhz Azərbaycan ictimai fikrini formalaşdırın da həmin məktəbin müdavimləri idilər.

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğluun Azərbaycan Mətbuat Şurasının və Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fonduunun birgə layihəsi kimi ərsəyə gəlmiş “Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” kitabı müəllisin bu kimi məsələlərə sistemli baxışının, ümumən çoxillilik elmi axtarışının məhsuldar nəticəsidir. Kitabın əhəmiyyətini vurğulayan ən mühüm amil isə jurnalistikamızın indiyədək keçdiyi yola

məhəz məktəb prizmasından dəyər verilməsidir. Belə bir dəyərləndirmə heç şübhəsiz tarixi keçmişimizi yaradan insanların ruhuna böyük ehtiramdır.

“Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” kitabı jurnalistikamızın fundamental ictimai-mədəni hərəkat kimi təqdimatı baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir və nəşrin unikallığını təsdiqləyən növbəti cəhət də budur. Şübhəsiz, hər məktəbin hadisə və proseslərə yanaşmasının məğzində duran Azərbaycan amilidir, azərbaycanlılıq və türkçülükdür. Ancaq ümumən inkişafı təsəvvürə gətirən yola fərqli baxışların olması təbiidir və düşüncə zənginliyinin doğurduğu bu fərqlilik demokratik ruhlu olmaqla inkişafın da əsas seqmenti rolunda çıxış edir. Bu mənada oxucuya məsələn, XX əsrin əvvəllərindəki “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”, həmçinin pedaqoji və digər jurnalistika məktəblərini bir-birindən fərqləndirən cəhətlərin çatdırılması son dərəcə maraqlıdır. İlk nümunə olan “Əkinçi” məktəbinin məramını təşkil edən ideyanın “Irşad” və “Tərəqqi” qəzetlərinin timsalında istiqlala aparan yoldakı uğuru şərtləndirməsinin incəliklərini duymaq da həmçinin. Kitabı vərəqlədikcə belə nümunələri sıralamaq mümkündür. Buna görə də hesab edirəm ki, professor A.Bayramoğlu “Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” əsəri ilə milli jurnalistikamızın mühüm tarixi proseslərdəki əlahiddə fikir mənbəyi rolunda çıxış etməsi reallığını elmi faktlarla sistemləşdirib, mətbuatşunaslıq elminə özünəməxsus çalarlar gətirib.

Azərbaycan jurnalistikasının keçdiyi şərəfli yol tarixi keçmişimizlə bağlı yaşıntıların təqdimatı ilə yanaşı, həm də nəsillərə miras qalacaq böyük örnəkdir. Zənnimcə, kitabda diqqətə çatdırılmış mətləblər bu örnəyin incəliklərinə nəzər salmaq nöqteyi-nəzərdən də müstəsna önəm daşımaqdadır. Nəşri oxuyan hər bir gəncin mənəvi saflıq aləmindən qidalanacağı, ideya və düşüncə zənginliyindən, əsl ziyalı mövqeyinin principial ifadə tərzindən zövq alacağı, tanınmış fikir

dühalarımızın həyat və fəaliyyətinə rəğbət bəsləyəcəyi şübhəsizdir. “Sizi deyib gəlmışəm”, deyən “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəzərdə tutduğu bizlərin 1918-ci ildə qurduğumuz dövlət, totalitar sovet quruluşu dönəmində azad söz uğrunda verdiyimiz mücadilə və yekun nəticə olaraq XX əsrəki ikinci dövlət müstəqilliyinə aparan yolun məşəqqətlərini ciyinlərimizdə daşımağımız həqiqətən də fəxarət duyulacaq yaşıntı, misilsiz vətənpərvərlik örnəyidir. Bizlər bunları bacaran nəslin varisləriyik.

Mətbuat Şurası fəaliyyətdə olduğu ötən 11 il ərzində Azərbaycan jurnalistikasının dünəni və bu gününə işq salan kitab və monoqrafiyaların dərcinə dəstək verib, mövcud istiqamətdəki təşəbbüs'lərə həssas yanaşib. Professor Alxan Bayramoğlunun “Azərbaycan jurnalistika məktəbləri” kitabı da bu baxımdan sonuncu olmayıacaq. Azərbaycan Mətbuat Şurası və Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu mövcud istiqamətdəki təşəbbüs'lərini davam etdirəcək. Əminəm ki, hazırda qarşınızda olan bu nəşrin gətirdiyi ruh yüksəkliyi onun müəllifinə yeni yaradıcılıq zirvələrinin fəthi yolunda böyük stimul verəcək.

Oflatun Amaşov

*Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri,
Əməkdar Jurnalist*

Milli məfkurəmizin “Əkinçi”dən başlayan mərhələlərinə dair

Azərbaycan milli mətbuatı XIX əsrin ortalarından ölkədə meydana çıxan maarifçilik hərəkatının tərkib hissəsi kimi yaranmışdır. Odur ki, bu hərəkatın ictimai-milli, sosial-siyasi, mənəvi-əxlaqi və digər mühüm cəhətləri özünün ideya-estetik əksini bütün milli fəlsəfi tutumu ilə mətbuatımızın səhifələrində tapmışdır. Özü də ictimai fikirdə milli mənlik və istiqalə axtarışları istiqamətində baş verən proseslər getdikcə inkişaf edərək təkmilləşmiş, qarşıya çıxan yeni-yeni vəzifələrin həlli yollarını axtarmış, əldə etdiyi uğurlarla milli mənlik şurumuzun inkişafında, xalqın mili istiqalə uğrunda mübarizəyə səfərbər olaraq dövlət müstəqilliyi qazanmasında mühüm rol oynamışdır. Bu fikri “Əkinçi” qəzetindən üzü bəri bütün mətbuat orqanlarımızın səhifələrində apardığımız müşahidə və araşdırmaqlar da təsdiq edir.

“Əkinçi” qəzeti öz gəlişi ilə xalqın məişətindən, kənd təsərrüfatı və maldarlıq həyatından tutmuş mədəni, mənəvi həyatının, ictimai şurunun – milli etnik düşüncəsinin bütün sahələrinə və yenilik ruhu ilə aşılanmış insana və bütün canlılara həyat bəxş edən səhər mehi timsallı işıq saçmağa başladı. Həsən bəy Zərdabının kənd təsərrüfatı və maldarlıqda, habelə bu kimi digər sahələrdə yeni texnoloji vərdişlərin aşılanması istiqamətindəki yazıları xalqın əsrlərdən bəri kristallaşmış şüur və adətlərində, etnik yaddaşında əsrin nəbzini döyündürməyə, bu yolla milli şurun inkişafına zəmin yaratmağa çalışırdısa, Əhsənül-Qəvaidin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Əsgər ağa Görani, Məhəmmədtağı Əlizadə

Şirvani və başqalarının yazılarında ictimai bədii fikirdə maarifçilik ideyalarının intişar tapıb möhkəmləndirilməsi məqsədi güdüldürdü. Bunun üçün yeni tipli məktəblərin açılması, onlara müvafiq müəllim kadrlarının hazırlanması, habelə təriqətçiliyin aradan qaldırılması istiqamətində ardıcıl təbliğat aparılırdı. Cəmiyyətdə öz fikirlərinə etibarlı dayaq və tərəfdar qazanmaq, xalqı elm, maarif və tərəqqi-yə cəlb etmək niyyəti ilə H.Zərdabi “Əkinçi” səhifələrində insana daha çox hansı elmlər – “Elmül-əbdan”, yoxsa “Elmül-ədyani” gərkəlidir problemi ətrafında mübahisələr acırdı. O yazındı ki, hər bir problemin həlli fikir mübadiləsində aydınlaşış üzə çıxır. Ona görə mübahisə və sağlam tənqiddən qaçmaq yox, onun köməyi ilə düzgün yola gəlməyə çalışmaq lazımdır. Həsən bəyin oxu tezliklə hədəfə dəydi. Az sonra insana, onun tərəqqi və inkişafına səmavi elmlərni kömək edər, dünyəvi elmlərini sualı ətrafında açılan fikir mübadiləsində dövrün qabaqcıl görüşlü adamları, o cümlədən Şeyxülislam da iştirak etdi. Bu müzakirə kimi M.F.Axundzadənin yeni tipli məktəblər, onlara uyğun dərs kitabları və müəllim kadrlarının hazırlanması mümkün olub olmaması ətrafında şüurlu şəkildə və vətənpərvər qüvvələri qıcıqlandırıcı ruhda açdığı müzakirə də səmərəsiz ötmədi. Həmin müzakirədə H.Zərdabi, N.Vəzirov, M.Əlizadə-Şirvani, Ə.Görani, S.Ə.Şirvani və başqaları fəal iştirak etdilər. Axırda M.F.Axundzadə özü müzakirəyə yekun vuraraq H.Zərdabiyə bildirdi ki, əgər siz nəzərdə tutduğunuz məktəblərdən birini Bakıda aça bilsəniz, mən həmin tipli elm və maarif ocağından bir necəsini Qafqazın digər guşələrində açmağa söz verirəm...

“Əkinçi” səhifələrində milli və dini əqidə birlüyü, türk xalqlarının və tayfalarının dil birlüyü, habelə xalqın mənafeyinə xidmət edən yeni ictimai-bədii ruhlu ədəbiyyatın yara-

dilması istiqamətində də qızğın mübarizə aparılırdı. Həsən bəy Zərdabi, Əhsənül-Qəvaid, N.Vəzirov, Ə.Görani, və başqalarının yeni ədəbi prinsiplərə yiyələnməyin vacibliyi istiqamətində ardıcıl çıxışlarına sonradan S.Ə.Şirvani kimi (S.Ə.Şirvani “Əkinçi”nin nəşrini alqışlayan şeir yazsa da, qəzətin ədəbi-ictimai mövqeyini dərk edib mənimsəməkdə ona bir il vaxt lazım olmuşdur.) istedadlı qələm əhli də qoşuldu. Seyd Əzim öz əsərlərində bir tərəfdən köhnə məktəblərin, tədris üsulunun və dərs kitablarının yararsızlığı fikrinə tərafdar çıxıb “Bəsdi tədrisi Gürbəvü müş”, “Leyli-Məcnun”, “Vəsf-Badəfürus”, deyə yeni məzmun və ideya istiqamətli dərslik yazar, digər tərəfdən də mətbuatda maarifçi ruhlu bədii poetik əsərlərlə çıxış edirdi...

Vətənpərvər qüvvələrin xalqın inkişafı və gələcək xoşbəxtliyi uğrunda çalışmaq yanğını N. Vəzirovun “Əkinçi” qəzətində çap etdirdiyi aşağıdakı sətirlərdə bütün qabarılığı ilə görmək olur:

“Hərdən tənha oturub fikir edirəm: xudavənda, bizim axırımız necə olacaq? Ağlımız ata-baba ağılı, getdiyimiz ata-baba yolu; heç bir dəyişiklik yoxdur. Ata-babamız xoruz və qoç döyüsdürüb, it boğuşdurub, qurşaq tutub, dərviş nağılına qulaq asıb, qızılqus saxlayıb günlərin keçirdib, biz də bu yolu gedirik, tələf olacayıq...”

Düz otuz il sonra – 1906-ci ildə C.Məmmədquluzadə “Sizi deyib gəlmışəm...” deyəndə həmin bu “bir para vacib” əməllərlə məşğul olanları xatırlayaraq bir əlini ustادına -- “Əkinçi” qəzətinə uzadıb onun hikmət bulağından su içirdi. Həmin ziyalı-vətəndaşlıq yanğısı “Əkinçi”dən sonra fəaliyyət meydanına atılan bütün milli mətbuat orqanlarımızda istisnásız olaraq bu və ya başqa şəkildə özünü göstərir. Belə ki, əkinçilərin yeni tipli məktəb açmaq dərslik və program hazırlamaq, təriqətçiliyi aradan qaldır-

maqla dini və milli birliyə nail olmaq və s. barədəki çağırişlarını Səid Ünsizadə həm “Ziya (Ziyayı-Qafqaziyyə)” qəzetiində, həm Şamaxıda açdığı “Məclis” məktəbində və Tislisdə sünnü ruhani məclisinin üzvü, sonralar isə Şamaxıda qazi olarkən həyata keçirtdiyi maarifçilik tədbirlərində əməli şəkildə davam və inkişaf etdirirdi. O, eyni məktəbdə və sinifdə sünni və şəi uşaqlarının bir yerdə dərs keçməsinə, qız və sənət məktəblərinin açılmasına, dərsliklərin tərtibinə və nəşrinə nail oldu. Yüksək vəzifə səlahiyyətin-dən istifadə edərək S.Ünsizadə yerlərdə məktəb və mədrəsələrin, orada tətbiq edilən təlim üsulları və dərs kitablarının vəziyyəti ilə tanış olub mövcud problemlərin həlli yolları haqda 1882-ci ildə “Ziyayı-Qafqaziyyə” qəzeti səhifələrində “Məktəblərimiz və mədrəsələrimiz barəsində bir neçə söz” məqaləsi ilə (yeri gəlmışkən, bu məqalə səhvən S.Ə.Şirvaniyə aid edilərək onun külliyatına salınıb) çıxış etdi. Burada o, yeni yazılıcaq dərsliklərin özünün “Ziya” mətbəəsində nəşrinə kömək edəcəyinə də boyun oldu. S.Ə. Şirvani “Əkinçi” səhifələrindən başlayan yeni yaradıcılıq istiqamətini “Ziya (Ziyayı-Qafqaziyyə)” səhifələrində daha böyük coşqunluqla davam etdirdi. Müşfiq Şirvani, M.N.Didə və başqa yeni ədəbi imzalar oxuculara təqdim edildi. Eyni zamanda oxucuların xahişini nəzərə alaraq “eşq haqqında əsərlər”in dərcini də lazımlı bilindi.

Nəzərə alsaq ki, “Əkinçi” qəzeti Bakıda çap olunurdu və onu M.F.Axundzadənin dili ilə desək, “mələk xasiyyətli cavan” olan Bakı general-qubernatoru Dmitri Semyonoviç Staroselski himayə edib qəzetiñ senzorluğunu da öz üzərinə götürməklə “Əkinçi”ni böyük bir təzyiq və təqib aparatından xilas etmişdi (D.S. Staroselski vəzifə dəyişikliyi ilə əlaqədar Bakını tərk edəndən bir qədər sonra “Əkinçi” nəşrini dayandırmağa məcbur edildi). “Ziya (Ziyayı-

Qafqaziyyə)", sonra isə "Kəşkül", "Şərqi-Rus", "Molla Nəsrəddin" Tiflisdə Qafqaz Senzura Komitəsinin ləp bur-nunun ucunda və hər an enə biləcək qapazı altında fəaliy-yət göstərməyə məcbur idi, onların necə fədakarlıqlarla olmazın məşəqqətlərə dözərək xalqın tərəqqisinə çalışdıq-larını təsəvvür etmək çətin deyil.

"Ziyayı-Qafqaziyyə"nin nəşri günlərində Cəlal Ünsizadənin redaktor və naşırılıyi ilə fəaliyyətə başlayan "Kəşkül" jurnalı (sonralar öz nəşrini qəzet kimi davam etdirdi.) öz səhifələrində elm və ədəbiyyat məsələlərinə, mədəniyyət və mənəvi-əxlaqi tərbiyə problemlərinə daha geniş yer verdi. Burada tərcümə yolu ilə klassik Şərq və Qərb ədəbiyyatının nümunələri, ədəbi-tarixi şəxsiyyətləri, qabaqcıl dünya ictimaiyyətinin həmin irsə və şəxsiyyətlərə bəslədik-ləri qədirşünaslıq haqqında yazılar oxuculara çatdırıldı. "Kəşkül" bu yolla Azərbaycan oxucusunu dünyaya integrasiya etməyə, Şərqi və qərb dünyasının elm və ictimai-bədii sərvətindən bəhrələndirməyə çalışırdı. "Kəşkül" tərcümə ədəbiyyatına, ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi tənqidin inkişafına da əhəmiyyətli təkan verdi. Həm "Ziyayı-Qafqaziyyə", həm də Kəşkül" M.F. Axundzadənin yeni əlifba layihəsinin cücməsi üçün əlindən gələni etdi. XX əsrin ilk illərində isə həm də poliqlot dilçi alim olan Məhəmməd ağa Şahtaxtlı "Şərqi-Rus" qəzeti səhifələrində "Məhəmməd ağa xətti" adı altında özünün əlifba layihəsini hissə – hissə oxuların geniş əks-səda doğuran müzakirəsinə verdi. Eyni zamanda "Şərqi-Rus"u həmin layihədəki əlifba ilə nəşr etdi.

"Şərqi-rus" elə bir şəraitdə çıxırdı ki, bu dövrdə artıq cəmiyyətdə mədəni-elmi tərəqqi həm də ictimai-siyasi məzmun kəsb etməyə başlamışdı. Çünkü ölkədə irticanın hücumlarına baxmayaraq, XIX əsrin axırlarına və XX əsrin əvvəllərinə doğru siyasi dərnəklər daha aydın program və

məramnaməyə malik siyasi partiyalara çevrilməyə başlamışdı. Cəmiyyət Rus-Yapon müharibəsi və 1905-ci il inqilabı ərefəsində bu ab-hava ilə nəfəs alırıldı. Odur ki, Bakida “Kaspı”, Tiflisdə isə” Şərqi-Rus” qəzeti səhifələrində daha geniş məzmunlu və siyasi-fəlsəfi tutumlu, milli ruhlu problemlər ətrafında qızığın müzakirələr gedir, xalqın mədəni tərəqqisi ilə yanaşı, özünün milli müqəddəratı uğrunda mübarizəyə səfərbər etməyə ardıcıl təşəbbüsler göstərilir, vəzifə və istiqamətlər müəyyənləşdirilirdi.

“Həyat” qəzeti belə bir məsul dövrdə ümumtürk birliyi və ümmüklər əxlaqı zəminində Avropa və dünya düşüncəsinə sahib olmaqla milli mücadilənin romantik şirinliyini xalq düşüncəsinə və qəlbinə yeritməyə çalışırdı. Əli bəy Hüseynzadə öz vətəndaşlıq məqsədlərini “Füyuzat” jurnalının səhifələrində daha qətiyyətli elmi-fəlsəfi və milli-bəşəri bir konsepsiya şəklində davam etdirib “Türkləşmək, İslamllaşmaq, müasirləşmək” formulunu hazırladı. Əhməd bəy Ağayev “İşad” qəzeti, sonralar isə “Tərəqqi” səhifələrində həmin milli məfkurənin daha çox ideya-siyasi məzmun tərəfini inkişaf etdirib formalasdırmağa çalışdı. Bu mətbuat orqanları (“Həyat” və “İşad”) öz səhifələrində erməni xisləti və soyqırım tənlükəsi haqda həyəcan təbili də çaldı.

Belə bir siyasi-ideoloji gərginliklər mühitində Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə mövcud gərginliyi xalq humoru və gülüşü ilə zənginləşdirdi. Ona yeni bir ab-hava gətirərək xalqın nəsihət və təbliğatdan bezikmiş qulaqlarına bir “humor sərinliyi”, “gülüş təranəsi” gətirdi. Bununla həm millətlərin yeni və xalq ruhuna daha yaxın, özü də əlverişli üsulla bəyan edilib çatdırıllaraq fikrin təsir qüvvəsinin qat-qat artırılmasına nail oldu, həm də Azərbaycan satirik jurnalistikasının əsasını qoydu və bu

tipli bir çox mətbuat orqanının – “Bohlul”, “Zənbur”, “Mirat”, “Məzəli”, “Lək lək”, “Babayı Əmir”, “Kirpi” və s. meydana çıxmasına səbəb oldu...

Haşim bəy Vəzirov öz nəşrlərində – “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda” və s. daha çox islam əxlaqı ilə milli siyasi şüuru qovuşduraraq onu milli mübarizə məfkurəsi səviyyəsinə qaldırmağa çalışdı. Çünkü o, xristian dünyasının öz dini baxış və inanclarını dünya xristianlarının əlbir fəaliyyət və etno-siyasi vahidlik programı kimi formalaşdırıb dindaşlarının ruhuna necə həpdürarəq bundan məharətlə bəhrələnməkdə olduğunu görürdü. Ona görə də Haşim bəy islam əxlaq və düşüncəsini müsəlman dünyasının, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli və siyaset fəaliyyət konsepsiyasının əsasında görməyə, bununla da şərqə yönələn xristianlığın qarşısına ümummüsləman birliyi və siyasi-ideoloji müqavimət konsepsiyası ilə çıxmaga çalışırdı.

XX əsrin əvvəllərində yenidən müzakirə obyektinə çevrilən “Bizə hansı elmlər lazımdır? ” probleminin müzakirəsi zamanı islam əxlaqı və düşüncəsinin zəruriliyi də dənə-dənə etiraf edilmişdi. Bütün bu müzakirələr və H.Vəzirovun vətəndaşlıq cidd-cəhdləri İslam əxlaq və düşüncəsinin milli siyasi və ümumislam ideologiyasının əlbir fəaliyyət konsepsiyasını yaradıb onun əsasını qoymağın müvəffəq olmasa da, islam əxlaq və düşüncəsinin milli mənəviyyatımızda və dövlətçilik görüşlərində özünə yer tutmasında öz işini gördü. Bu işdə Axund Yusif Ziya Talibzadə, Əbuturab Axundov, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Ə.Ağayev və b. xadimlər də qeyd edilməlidir.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və günlərində “İqbəl”, “Hilal”, “İqdəm”, “Dirilik”, “Açıq söz” kimi mətbuat orqanlarının səhifələrində milli mədəni muxtarıyyət tələbinin siyasi müstəqillik uğrunda mübarizə əzmi ilə

əvəz edilməsi mərhələsi başa çatdırıldı. Ə. Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, H.Vəzirov, Seyid Hüseyn, M.B.Məhəmmədzadə Ü.Hacıbəyov, Ə.Müznib, N.Yusifbəyli, H. Ağayev, Y.V.Çəmənzəminli və b. tərəfindən başa çatdırıldı. Eyni zamanda "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb", "Əfkari-Mütəlimin", "Övraqı-Nəfisə" və digər nəşrlər gənc nəslin yeni ruhda təlim-tərbiyəsində özgün rol oynadı. "Azərbaycan", "Bəsirət", "İstiqlal", və digər mətbuat orqanları milli dövlətçiliyimizin təntənəsini tərənnüm və qorunmasını təbliğ etdi. Sovetlər dövründə bir qədər alt qatda davam etməyə məcbur olan həmin fikir, məfkurə axını ikinci dövlət müstəqilliyi ərəfəsində təlatümə gəldi...
• Bütün hallarda isə bu mətbuat orqanlarının və milli məskurə mərhələlərinin hər birində "Əkinçi"dən bir tam, bir duz göründü və bu gün də görünməkdədir.

“Əkinçi” jurnalistika məktəbi

Elmi ədəbiyyatda birmənalı şəkildə qəbul olunduğu kimi, “Əkinçi” qəzetiinin əsas ideya xəttini maarifçilik, maarifçi ictimai-ədəbi düşüncə təşkil edirdi. Çünkü onun meydana çıxdığı dövrdə – XIX əsrin sonlarına doğru maarifçilik hərəkatı Rusiya ictimai fikrində çox böyük çəkiyə malik idi; xalqın qabaqcıl görüşlü nümayəndələri tərəqqi və inkişafın əsasında elm və maarifin, açıq və aydın, məqsədönlü düşüncənin durduğunu dərk etdiyi üçün öz fəaliyyətlərini bu məzmun və istiqamətdə qurmağa çalışırdılar. Xalqın gözünü açıb ona öz xeyir-şərini, hüquq və vəzifələrini, dost-düşmənini başa salmaq üçün birinci növbədə onu savadlandırmaq, yeni texnoloji vərdişlərə alışdırmaq, aydın, işqli düşüncə ilə dönyanın hər an yeniləşən, dəyişən inkişaf ritminə uyğun həyat sürməyə hazırlamaq lazım idi. Bütün bunlar isə bədii-publisistik sözün, təbliğat və təşviqatın, yeni məzmunla təlim-tərbiyənin və sairin gücү, ardıcıl və sistemli fəaliyyəti ilə tikiş tuta bilər. Odur ki, Həsən bəy Zərdabi bu ictimai-mədəni fəaliyyət əqidəsində olan digər həmkarlarını qabaqlayaraq, “Əkinçi” qəzetiinin nəşrinə çalışdı və buna icazə ala bildi. Qəzeti elə 22 iyul 1875-ci il tarixli ilk nömrəsində oxuculara müraciətlə yazırıdı: "...Dünya bir şeydir ki, həmişə dövran edir və insan bu tövr dönyanın gərdişiñə görə gərək habelə öz rəftarını da dəyişdirsin, necə ki, məsəldir deyərlər zəmanə dəyişilməyi əlbəttə hər anlayan kəsə məlumdur və bu tövr zəmanənin dəyişilməyi bizim ilə deyil, həmçinin biz qadir deyilik ki, zəmanəni dəyişilməkdən saxlayaqaq. Ol kəslər ki, həmişə

bizə etibar edib bizim sözlərimizə əməl ediblər, zəmanət dəyişilməyinə görə gün-gündən tərəqqi edib irəli gedirlər”.

“Əkinçi” öz oxucularını dünyada gedən hər cür sosial-iqtisadi, idəya-mənəvi və idəya-siyasi proseslərdən hali etməyə, bununla onları səfərbər olmağa çalışaraq yazırıdı: “Bizim vilayətimizdə hər kəs dad edir ki, zəmanəmizdə xeyir və bərəkət qalmayıb və keçən zamanı yada salib bayati çağırır: Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə...” Sonra qəzet bu uyğunsuzluq və ziddiyyətlərin səbəbləri və ondan çıxış yolunun olub-olmaması barədə fikir yürüdərək sözünə belə davam edir:

“...Dünyada insanın qədəri artdıqca zəhmət artır və zəhmət çəkənlər yaxşı zindəganlıq edib ləzzət edirlər. Amma az zəhmət çəkənin zindəgəni yaman və ləzzəti az olur. Və bir də xoşgüzəranlıq və ləzzət çöllə tökülməyib ki, hər kəs axtarış tapsın. Onları tapmaq üçün gərək dövlət qazanasan. Dövlət qazanmaq istəyən kəs gərək zəhmət çəkib səy və guşış etsin ki, dövlət qeyri kəslərin əlindən omun əlinə gəl-sin, çünki belə səy və guşışı bir kəs edir ki, ona zindəganlıq etmək və ləzzət çəkmək müyəssər olsun, ona binaən belə səy və guşış özü bir cəngdir ki, onun adına zindəganlıq cəngi deyirlər”.

H.Zərdabinin qəti qonaqtınə görə, dünyada hər kəs belə cəng, yəni dolanışiq, xoş güzəran uğrunda mübarizə aparır, insanların sayının artmasına uyğun olaraq bu mübarizə getdikcə kəskinləşir və yaşayış üçün gərginlik artır. Axı, yer kürəsi nəinki böyükür, əksinə təsərrüfat sahələri yaşayış və digər obyektlərin altında qalıb azalır. Bu da qarşıya bütün sahələrdə istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilib, onların səmərəliliyinin artırılması zərurətini çıxarıır. Qəzet yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu isə ağıl və biliyin inkişaf etdirilməsində görür. Odur ki, məsələnin həlli yolu haqda fikrini belə əsaslandırdı:

“Zikir olan zindəganlıq cəngində tüsəng və xəncər işləməz, güc və rəşidlik də iş görməz. Onun əsbabıancaq ağıldır və ağıl bir şeydir ki, işləndikcə tərəqqi edər, yəni elm təhsil etdikcə ağıl da artar... Bizim zəmanəmiz dəyişilib, biz elm sahiblərinə rast gəlmışik. Bizim ilə zindəganlıq çəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgüzəranlıq onların əlinə keçəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq çəngində məğlub olub tələf olacaq. Pəs, bayatı çağırıb zəmanədən şikayət edən, sənin bayatından nə hasıl? Səy et, zəhmət çək, elm təhsil elə ki, dövlət qazanıb xoşgüzəran olasan”. (“Əkinçi” qəzetti, 20.09.1875, N 5).

Qəzet əlindən iş gəlməyən bəzi tənbəllərin öz bacarıqsızlıqlarını ört-basdır etmək üçün hazırda dövlət və hökumət idarələrində, habelə həyatda küt və qabiliyyətsiz adamların da olduğu və onların xoş gün-güzəran keçirmələri haqda olan arqumentlərinə cavab olaraq bildirirdi ki, keçmişdə həmin adamların ata-babalıları özlərindən axmaqlara rast gələrək dövlət sahibi olmuşlar, indi də onların övladları hələlik həmin dövlət və sərvətin bəhrəsindən faydalınlardır. Odur ki, zindəganlıq çəngində qalib gəlməyin yollarını ağıl və elmi ilə mənimseməyi bacaran kəslər tədricən bu vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişə bilərlər. Daha şikayət və giləy ilə kar aşmaz.

“Əkinçi” bu fikri 5 oktyabr 1975-ci il tarixli 6-cı nömrəsində Heydəri imzalı müəllifin məktubunda bir qədər başqa şəkildə belə ifadə edirdi:

“Nüri-mərifət dünyamı tutub, heç insaf deyil ki, adam vaxtını keçirib bu ayaye-i şərifin məzmunun-dan göz ört-sün: həll yəstəvi əlləzinə vələmun zəlləzinə la yələmun (bilən ilə bilməyən bərabər olurmu?). Fursət oldən verib öz

qövm və əqrəbasın mərifət və sənət feyzindən qoyan şəxs onların bədbəxtliyinə bais olub və zülmə-fahiş onların haqqında edəcəkdir”.

Gətirdiyimiz misallardan da görünür ki, “Əkinçi” qəzətinin əsas məqsədi xalqımızı yeni elmi düşüncə və texnoloji vərdişlərə uyğun olaraq maarifləndirmək, həyat və məişətin bütün sahələrində onu digər xalqlarla yanaşı addımlamağa səfərbər etmək olmuşdur. Bunun üçün südün saxlanması, qatığın çalınması, pendirin hazırlanmasından tutmuş yer şumlanması, taxıl səpini və biçini, yun, gön və dəri emalı, bağ salınmasından tutmuş insanın qidalanması, gigi-yenik qaydalara əməl edilməsi və s. kimi məsələlərə diqqət yetirilir və həmin sahələrdə yeni texnoloji üsulların tətbiqi üçün konkret izahat və məsləhət işləri aparılırdı. Çünkü əkinçilər başa düşürdülər ki, maariflənmək təkcə kitab oxuyub mövcud bilikləri əzberləmək demək deyil, maariflənmək sözün geniş mənasında məişət, iqtisadiyyat, mədəniyyət və digər sahələrdə daima yeni elmi-texniki bilik, davranış və vərdişlərə yiyələnib onlardan xoşgüzərlilik üçün faydalananlığı bacarmaqdır. Gizli deyil ki, xırda məişət detallarından tutmuş ən iri kəşflərədək – hər hansı yeniliklə qurulan “ünsiyyət”, yəni onların mənimşənilməsi prosesi şüurda yeni düşüncə və davranış impulsları oyadır ki, bu da yeni elmi, texnoloji və mədəni normaların formallaşması üçün stimula çevrilir. Ona görə də əkinçilər ilk baxışda jurnalistika üçün əhəmiyyətsiz görünən, əslində isə onun ictimai şüuru formalasdırmaq funksiyasını təmin etməkdə özgün rolu olan həyat və məişət detallarına onlarla davranış normalarının təkmilləşdirilməsi yolu ilə də xalqın ağıl və zəkasını nurlandırmağa, onun gələcək zindəganlıq çəngində qələbəsinin təmininə özül daşları qoymağa çalışırlar. Eyni zamanda bütün bu işləri birtərəfli şəkildə görməyib gənc nəslin yeni təlim metodları əsasında təhsil alması

məsələsini irəli sürürdülər. Qəzətin 4 noyabr 1875-ci il tarixli 8-ci nömrəsində təəssüf və yanğı ilə göstərilirdi ki, bizdə, Bakıda olan gimnaziyalarda oxuyan şagirdlərin milli tərkib nisbəti rus, erməni və qeyri xalqların tərəfindədir, yəni azərbaycanlı uşaqların sayı çox azdır. Halbuki, azərbaycanlıların sayı burada həm ayrı-ayrılıqda, həm də bütövlükdə götürdükdə həmin xalqların nümayəndələrinin sayından çox çoxdur. Bu kədərli statistikanı rəqəmlərin dili ilə oxucuya çatdırın qəzet (Həsən bəy Zərdabi) üzünü soydaşlarına tutub deyirdi:

“Belə olan surətdə biz müsəlmanlar elm təhsil etməkdən, yəni zindəganlıq cənginin əsasını ələ götürməkdən qaçmaqlıga görə ol cəngdə məğlub olub mürur ilə tələf olacaqı.

Necə tələf olmayaq ki, bizim qonşular bizlərdən bizi əlli artıq elm təhsil etməyə səy edirlər, yəni zindəganlıq cəngində onların birisi əlli müsəlmana bərabərdir. Onların birisi qazandığı dövləti əlli müsəlman qazanır. Əlbəttə, bu səbəblərə bizim ac qarnımıza ağrı, üryan bədənimizə soyuq dəyib bizləri tələf edəcəkdir”.

Qəzet bu acınacaqlı və puç milli taledən qurtarmağın yolunu milli həmrəyliklə clmi bilik qazanmağa təşviqdə görərək oxocularına belə bir çağrıyla sözünü yekunlaşdırıldı:

“Ey müsəlsanlar, heç mürüvvətdirmi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ilə belə elm təhsil etməyə səy etsinlər ki, zindəganlıq cəngində düşmənə faiq gəlsinlər, amma bizlər Allahdan buyruq, ağzıma quyruq dəyib duraq? Ey müsəlmanların millət təəssübü çökən kəsləri, bir açın gözü nüzu, dünyaya tamaşa edin... Xoşa ol kəslərə ki, kim bılır, kim qazana, kim yeyə, əbləh odur dünya üçün qəm yeyə – dəyib gələcəkdən bixəbər olub onun qəmini çəkmirlər”.

Qeyd edək ki, problemin qaldırılaraq işıqlandırılmasında “Əkinçi”nin istifadə etdiyi bu müqayisə metodu digər başqa üsul və prinsiplərlə yanaşı sonrakı mətbuat orqanla-

rımız torəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Milli ətalət və cəhalətə, təriqətçiliyə və xurafata, mütiliyə və kölə psixologiyasına, milli laqeydlik və təkəbbürlük kimi nöqsanlara qarşı mübarizə və “zindəganlıq cənginin” bütün sirləri-nə iyülənməyin təbliği. “Əkinçi”nin xələflərinin səhifələrindən və fəaliyyət programlarının mərkəzindən qırmızı xələ keçir. Bu, həm də onunla əlaqədar idi ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Əkinçi” qəzeti ölkədə ictimai-mədəni düşüncədə əmələ gələn maarifçilik hərəkatının meyvələrindən biri kimi yetişmişdi. Odur ki, qəzetdə qaldırılan tərəqqi edib qeyri millətlərlə ayaqlaşa bilmək üçün bizi hansı-dini, yoxsa dünyəvi elmlər lazımdır? Bu elmləri kimlər və necə, hansı dərsliklərlə, hansı məktəblərdə tədris edəcəklər? Problemin həlli üçün nə kimi işlər görülməlidir? Həmin işdə bədii sözün öhdəsinə düşən nədir və bütün bu vəzifələri həyata keçirmək üçün şairlərimiz, ədəbiyyat zamanın tələbinə necə uyğunlaşmalıdır? Ədəbi-bədii düşüncədə və yaradıcılıqdə nə kimi islahatlar aparılmalıdır ki, xalq ondan bir fayda görsün? ...Milli təəssüb hissinin formalasaraq milli özünüdərkə və milli mənlik şüurunun yaranmasına təkan verə bilməsi yolunda bədii ədəbiyyatın daşıdığı məsuliyyət və vəzifələr necə ifadə edilib həyata keçirilməlidir? Təriqətçiliyin, baş çapma, zəncir döymənin, xurafatın, həcvguluq, mədhiyyəçilik və epiqonçuluğun ictimai və ədəbi fikirdən birdəfəlik çıxarılmasının yollarının tapılması və gedilməsi prinsipləri və s. problemlər, suallar və axtarışlar “Əkinçi”dən sonra XX əsrin ilk onilliklərində də milli ictimai düşüncəmizi məşğul edib mətbuatımızda öz əksini geniş şəkildə tapmışdır.

“Əkinçi”dən sonra nəşr edilən “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” (1879-1884) qəzetində də onun ideya və ənənələri davam və inkişaf etdirilmişdir. Belə ki, əgər “Əkinçi” qəzeti yeni tipli məktəblərin açılması və onlara uyğun dəsr-

liklərin yazılması, müəllim kadrların hazırlanması məsələsinə qaldırırdısa, “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” qəzetiinin naşiri (sonralar həm də redaktoru) Səid Ünsizadə bu tipli bir məktəbi Şamaxıda 1875-ci ildə açmışdı.

Ögər o dövrdə təriqətçilik tügyan etdiyi üçün şələrlə sünnilər ayrı-ayrı məktəbdə oxuyur və onların hər birinə yalnız öz təriqətlərinə məxsus olan molla (müəllim) dərs keçə bilərdi, “Məclis məktəbi” kimi tanınan həmin məktəbdə hər iki təriqətə məxsus olan uşaqların eyni sinifdə dərs oxumalarına nail olunmuşdu. Burada müəllimin (məsələn, S.Ə.Şirvaninin, Səid və Cəlal Ünsifzadənin) hansı təriqətə mənsub olub-olmaması məsələsinin də heç bir fərqi yox idi. Təkcə onu deyək ki, “Məclis məktəbi”ndə dərs deyən S.Ünsizadə sünni idisə S.Ə.Şirvani şə idi. Bütün bunlar Səid Əfəndinin “Məclis məktəbi” nümunəsində təriqətçiliyi əməli şəkildə bir növ “zərərsizləşdiriyini” göstərir. S.Ünsizadə həmin istiqamətdəki fəaliyyətini Tiflisdə Zaqqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsinin üzvü və “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)”nin naşiri və redaktoru olarkən daha da genişləndirmişdir. “Ziyayı-Qafqasiyyə”də çap edilən “Məmləkət əhvalatı” (17 aprel, 3 dekabr 1881, 10 mart 1882 və.s), “Baş rəis knyaz Dondukov-Korsakovun Tiflisə vürudi” (25 mart 1882), “Şamaxıdan məktub” (28 may 1881), “Mətbəə və mətbuatımız barəsində bir neçə söz” (4 oktyabr 1881), “Məktəblər və mədrəsələrimiz barəsində bir neçə söz” (26 noyabr, 3 dekabr 1881), “Məktub” (10 iyun 1883), “Şamaxıdan aldığımız...” (3 aprel 1880), “Krım ölkəsində, Bağçasaray şəhərində...” (15 yanvar 1884), “Tərcümeyi-məktub” (26 iyun 1884) və sair başlıqlı məqalələrdən məlum olur ki, S.Ünsizadə Tiflisdə şə və sünnilərdən ibarət xeyriyyə cəmiyyəti yaratmaq, qız və sənət məktəbi açmaq, yeni tipli məktəblərin şəbəkəsini genişləndirib ona aid dərsliklər çap etdirmək, təriqətçiliyin

mənfi təsirini zərərsizləşdirmək, dilin saflığı ilə yanaşı, başqa dillərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini göstərmək və digər işləri həyata keçirmək üçün həm əməli iş görmüş, həm də bütün bunların genişlənməsi üçün qəzetdə müxtəlif səpkili çoxsaylı materiallar vermişdir.

“Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” qəzetində ədəbi-bədii sözün inkişafına və yeni ədəbi meylin düşüncədə möhkəm-ləndirilməsinə də çalışılmışdır. “Əkinçi” qəzetində bu istiqamətdə fəal qələm işlədən S.Ə.Şirvani, N.Vəzirovla yanaşı C.Ünsizadə, M.N.Didə, Müşfiq Şirvani və başqalarının “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)”də çap edilən əsərləri fikrimizə dayaqdır.

Qeyd edək ki, sovet ədəbiyyatşunaslığında və mətbuat tarixciliyində bir qayda olaraq “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” qəzeti “Əkinçi” ənənələrindən geri qalan, dini təbliğ edən, məddah, mürtəce bir mətbuat orqanı kimi təqrid edilmişdir. Bunun əsas səbəbi Səid Ünsizadənin din xadimi olmasından irəli gəlmışdır. C.Ünsizadə rus dili müəllimi olduğu üçün “Kəşkül”ün bəxti bu sarıdan bir qədər götirmişdir. Həmin təqnidlər sovet ideologiyasının təsirindən irəli gəlməklə yanaşı, bu zaman bir neçə cəhət nəzərdən qaçırılmışdır. Onlardan biri budur ki, əvvəlki illərdə “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” qəzetenin də redaktoru Cəlal Ünsizadə olmuşdur. Səid Əfəndi isə ancaq qəzetenin naşiri, Cəlal “Kəşkül”ü çıxardıqdan sonra isə həm də redaktoru kimi çalışmışdır.

Qəzetenin və Səid Əfəndinin yuxarıda göstərdiyimiz mütərəqqi istiqamətli fəaliyyətindən əlavə, burada ədəbi fəaliyyətini davam etdirən Seyid Əzimin yaradıcılığında özünü göstərən tərəqqi və inkişafdan haqlı olaraq ağızdusu bəhs edildiyi halda, bu əsərləri dərc edən qəzet – “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” zamanla ayaqlaşa bilməyən bir qəzet hesab edilmişdir. Necə ola bilər ki, mürtəce istiqamətli bir

mətbuat orqanı mütərəqqi fikirli şairi əsas müəlliflərindən biri hesab edib səhifələrində onun əsərlərinə geniş yer ver- sin? Əgər belə demək mümkünə “Ziya (Ziyavi-Qafqasiyyə)” qəzeti, “gəmisi” geriyə hərəkət edirdisə, onun göyərtəsində və ya kayutunda olan Seyid Əzim irəli necə gedə bilərdi?

Hər hansı qəzetenin, o cümlə-dən “Ziya (Ziyavi-Qafqasiyyə)”nın əsas müəlliflərini təqdir, onun özünü isə tənqid mövqeyindən qiymətləndirmək qərəzli olduğu kimi, birtərəfli və qeyri-məntiqi, qeyri-elmidir.

Onu da deməliyik ki, 1883-cü ildə Səid Ünsizadənin namizədliyi Zaqafqaziya Sünni Ruhani İdarəsinin müftiliyi vəzifəsinə irəli sürülekən mülki müşavir Adolf Berje və gizli müşavir knyaz Corçadze onun haqqında, hökumətə (çar hökumətinə) uyğun və münasib olmayan adam kimi, mənfi rəy vermişlər... Bu zaman S. Ünsizadənin qəzetçilik (jurnalistik) və ictimai-mədəni fəaliyyəti xüsusi nəzərə alınmışdır. Sovet dövründə isə, o, çarizmin məddahı kimi gözdən salınmışdır. Ziddiyyət, qərəz və haqsızlıq göz qabağındadır...

Səid Ünsizadə və “Ziya (Ziyavi-Qafqasiyyə)” qəzeti nə düzgün elmi və tarixi-ideoloji mövqedən yanaşmaq üçün bir neçə məqam nəzərə alınmalıdır, əvvəla, Həsən bəy Zərdabinin göstərdiyi kimi (“Əkinçi” qəz. 26.06.1876), “Əkinçi”nin nəşrinə o zamankı Bakı general-qubernatoru Dmitri Semyonoviç Staroselski himayədarlıq edərək, nəşrinə icazə verilməsinə nail olmuş, H.Zərdabinin İstanbul-dan alıb gətirdiyi şrifləri quberniya idarəsinin mətbəəsi üçün alaraq, “Əkinçi”nin elə həmin mətbəədə nəşrinə şərait yaratmış, qəzetiñ senzuradan Tiflisdə deyil, Bakıda keçirilmişsinə zəmin durmuş və onun yayılmasına da öz köməyi ni göstərmişdir... “Əkinçi”nin və H.Zərdabinin xidmətlərinin dəyərini qətiyyən azaltmadan nəzərə almaq lazımdır ki,

“Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” ölkədə Stolipin icrasının tüg-yan etdiyi bir dövrdə, özü də Tiflisdə senzorların düz bur-nunun ucunda və senzura idarəsinin amansız təzyiqi və “qapazı altında” fəaliyyət göstərirdi. Doğrudur, “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)”da (31 mart 1884) Səid Ünsizadənin çap etdiyi “Senator general Dmitri Semyonoviç Staroselski” başlıqlı məqalədən göründüyü kimi, cənab Staroselski “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” və “Kəşkül”ün nəşri üçün də məmurluq himayəsini əsirgəməmişdir. Ancaq etiraf etməliyik ki, “Əkinçi”yə nisbətən “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” və “Kəşkül” daha çatın coğrafi, inzibati, tarixi və siyasi şəraitdə nəşr edilərək xalqın tərəqqisi yolunda öz sələfinin işini davam və inkişaf etdirmişlər.

Cəlal Ünsizadənin redaktor və naşırılıdı ilə nəşr olunan “Kəşkül” jurnal-qəzeti (1883-1891) isə bu işi bir qədər fərqli şəkildə görmüşdür. Araşdırmaclar göstərir ki, “Kəşkül” dünya ədəbi-ictimai fikrini, Avropa düşüncə tərzini Azərbaycan xalqına çatdırmaq üçün tərcümə ədəbiyyatına xüsusi fikir vermişdir. Burada Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ədəbi nümunələri ilə yanaşı, Qərb ədəbiyyatından nümunələr və Avropa xalqlarının öz tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərinə qədirişünaslıqla yanaşdıqlarını göstərən materialların tərcüməsini və ya onların qısa izahlı xülasəsini dərc etməklə öz oxucularına bu cür – Avropa yaşayış və düşüncə tərzini aşılamağa çalışmışdır. “Kəşkül” özü nümunə göstərərək M.F.Axundzadənin vəfatından sonra, onun öz əli ilə yazdığı tərcüməyi-halını, habelə S.Ə.Şirvani və əsərləri haqda məqalələr verməyi də lazımlı bilmişdir.

“Kəşkül” Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində bədii tərcümənin əsasını qoymuş, “Əkinçi” səhifələrindən başlanan ədəbi-bədii tənqidin inkişaf etdirmiş, milli kimliyimizin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində “Azərbaycanlı” imzalı və digər məqalələr dərc etmişdir. “Kəşkül”ün bu istiqamət-

dəki addımları “Kaspi” qəzeti səhifələrində M.Şahtaxtlı, Ə.Əğayev və b. tərəfindən daha davamlı şəklə salınmış və milli mənlik şüurumuzun formalaşmasında Azərbaycanın Avropaya, bütövlüklə qabaqcıl düşüncəli dünya birliyinə integrasiyasının etibarlı əsaslar üzərində qurulmasına öz töhfəsini vermişdir.

XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərinə doğru ölkədə siyasi dərnəklərin siyasi partiyalara çevriləməsi və onların geniş ideya-siyasi fəaliyyətləri nəticəsində ictimai-mədəni düşüncəyə siyasi bir ab-hava daxil və əlavə olmağa başladı. Bütün bunlar demokratiyanın, milli hüquqi azadlıqlar uğrunda mübarizənin getdikcə güclənməsinə səbəb olurdu. “Şərqi-rus” qəzeti (1903-1905) belə bir şəraitdə nəşr edildi. “Şərqi-rus”un nəşrinə qədər onun naşiri və redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Qərbi Avropa və Mərkəzi Rusiya qəzet və jurnallarında səmərəli fəaliyyət göstərərək jurnalistikən qərb standartlarına da kifayət qədər bələd olmuşdu. Odur ki, o, “Əkinçi” ənənələrinə sadıq qalaraq xalqın maariflənməsi, qadın azadlığı, fanatizmin tənqididə, cəmiyyətdə demokratik prinsiplərin formalaşması, yeni ədəbi normaların möhkəmlənərək geniş şəbəkəni əhatə etməsi və s. uğrunda əzmlə mübarizə aparırdı. M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının islahi sahəsində başladığı işi M.Şahtaxtlı həm də poliqlot və dilçi bir alim kimi inkişaf etdirib özünün hazırladığı Məhəmmədağa xəttini “Şərqi-rus” vasitəsilə əməli şəkildə tətbiq etdi.

M.Şahtaxtlı jurnalistikən demokratik prinsiplərini də öz qəzctinin səhifələrində əməli şəkildə tətbiq etdi, o, həm özünün əlifba layihəsi, həm də qəzətdə qaldırılan digər sosial-mədəni problemlər haqda “Şərqi-rus” səhifələrində açıq polemik diskussiyalara meydən verdi. Bu zaman özünün tənqidinə həsr edilən materialları çap etməkdən də qorxmadi. “Şərqi-rus” azad və demokratik sözün, fikir,

ideya və mövqelər mübarizəsinin meydanına çevrildi. O, gələcək jurnalistikamıza və ictimai ədəbi fikir meydanına Ö.F.Nemanzadə, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi və b. şəxsiyyətlərin bəxş edilməsində də, digər başqa cəhətlərin milli ictimai düşüncəmizdə çıçəklənməsində də özgün rol oynadı...

Ümumiyyətlə isə “Ökinçi” jurnalistika məktəbi XIX əsrin ortalarından formallaşaraq böyük bir milli ictimai ədəbi və mədəni düşüncə sisteminin — maarifçilik hərəkatının tərkib hissəsi kimi daimi inkişafda, yeniləşmədə və milletlərin “zindəganlıq cəngində” özünün xoşgüzəranlıqla süslənmiş şəfaverici bəhrəsini layiqli sələflərinin timsalında bu gün də verməkdədir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalistika məktəbi

Azərbaycan milli mətbuatı və jurnalistikası tarixində mətbuat orqanlarının və jurnalistlərinin sayı kifayət qədər çoxdur. Lakin mədəniyyət və ictimai fikir tariximizdə özgün iz buraxıb fəaliyyəti və yaradıcılığı ilə özündən sonrakılara örnək olan mətbuat orqanı və qələm sahibi azdır. Çünkü bütün mətbuat orqanlarının başında qəlbi sözün həqiqi mənasında vətən və millət eşqi ilə döyünen mütəfəkkir yaradıcı şəxsiyyət durmamışdır. Ancaq “Əkinçi”, “Kəşkül”, “Kaspi”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Irşad”, “Tazə həyat”, “Səda”, “Həqiqət”, “Açıq söz”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Dirilik”, qismən “Ziya” (“Ziyavi-Qafqasiyyə”) qəzet və jurnallarının həm redaktoru, həm də müəllif kontingenti savadlı, geniş dünyagörüşə malik vətənpərvər olduqları üçün onlar mətbuat, mədəniyyət və ictimai-ədəbi fikir tarixində hər biri özgün iz qoymuşdur. Bu mətbuat orqanlarının səhifələrindəki zəngin irs özünün milli-ictimai və tarixi dəyərini qorumaqdadır. Çünkü həmin orqanlarda H.Zərdabi, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid, M.Əlizadə Şirvani, S.Ə.Şirvani, C.Ünsizadə, M.Şahtaxlı, S.Ünsizadə, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, Ə.Hüscynzadə, H.Vəzirov, Ö.F.Nemanzadə, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, M.Hadi, A.Səhhət, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Müznib və b. ədəbiyyat və ictimai fikir xadimləri çalışmış, onlarla əməkdaşlıq etmişlər. “Molla Nəsrəddin” jurnalının baniləri və əməkdaşları da jurnal çıxanadək hər biri özgün yaradıcılıq, həyat təcrübəsi və ictimai-ədəbi fəaliyyət yolu keçmişdilər.

Məsələn, "Molla Nəsrəddin"ə qədər C.Məmmədquluzadə "Çay dəstgahı", "Danabaş kəndinin əhvalatları", "Poçt qutusu" və s. əsərlərini yazmış, "Şərqi-rus", "Tiflisski listok", "Vozrojdenie", "Kavkazskiy raboçiy listok" qəzetlərinin səhifələrində dərin ictimai-siyasi məzmunlu məqalələrlə çıxış etmiş, hətta bir müddət "Şərqi-rus" qəzetiinin müvəqqəti redaktoru olmuşdu.

Ə.F.Nemanzadə "Şərqi-rus" və digər mətbuat səhifələrində böyük bir jurnalistlik məktəbi keçmişdi. O, İslam və dövlət qanunlarını dərindən bilirdi və bütün bunlar jurnalın fəaliyyəti dövründə "Molla Nəsrəddin"ə olan müxtəlif xarakterli hücumların karşısının alınmasında çox lazımlı olmuşdu.

Ə.Haqverdiyev "Yeyərsən qaz ətini, görəsən ləzzətini", "Dağılan tifaq" və s. əsərlərin müəllifi idi.

M.Ə.Sabir "Şərqi-rus"un, "Həyat" və "Irşad" qəzetlərinin səhifələrində şeir və məqalələrlə çıxış etmişdi. Hətta o, sonrakı iki qəzeti Şamaxı üzrə xüsusi müxbiri idi. Sabir bütün bunlardan əlavə "Həyat" qəzeti səhifələrində "Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza" başlıqlı dərin ictimai və siyasi məzmunlu şeirini və "Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti" adlı program xarakterli satirasını çap etdirmişdi.

Q.Şərifzadə, S.Mümtaz, M.S.Ordubadi və b. haqda da təxminən bu və ya başqa səpkili faktlar göturmək olar.

Bütövlükdə bütün bunlar göstərir ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının əsas yaradıcı kollektivi hazırlıqlı, istedadlı və aydın dünyagörüşə malik vətənpərvər şəxsiyyətlər idilər. Üstəlik də XIX əsrin ortalarından başlanan milli maarifçilik hərəkatı əsrin sonlarına doğru yeni məzmun kəsb etməyə başlamışdı. Belə ki, artıq XIX və XX əsrlərin qovuşğunda ictimai birliliklər və siyasi dərnəklər yaranır və bu dərnəklər siyasi partiyalara çevrilirdi. Həmin partiyala-

rın gizli nəşr edilən vərəqə və qəzetləri (“İskra” qəzeti) içti-mai həyata və düşüncəyə bir siyasi və ideoloji ab-hava da aşılamaqdır idi. Belə bir şəraitdə milli tərəqqi və maarifçi-lilik çağırışçıları ilə yanaşı, demokratik və siyasi məzmunlu fikirlər də tez-tez eşidilməyə başlayırdı. Zamanın nəhrə kimi çalxalanıb bulandığı (M.Ə.Sabir) bir dövrdə C.Məmmədquluzadə “Novruz” adlı qəzetiň nəşrinə icazə almışdır. Həmin şad xəbər “Həyat” qəzetiňin 14 avqust 1905-ci il tarixli 50-ci nömrəsində “Bakı xəbərləri” rubrikasında bu cür çatdırılmışdır:

“Tiflisdə nəşr olunan “Tiflisski listok” qəzetəsi böylə xəbər verir: “Canişin Qafqaz sərdar Əkrəm tərəfindən Cəlil Məmmədquluzadəyə Tiflisdə Azərbaycan dilində “Novruz” adlı qəzətə nəşr etməyə icazə vermişdir”.

Lakin nədənsə birdən C.Məmmədquluzadə bu xoş xəbərlə əlaqədar ona gələn təbrik teleqramlarına cavab ola-raq, həmin hüquqdan imtina etdiyini bildirdi. Bu barədə “Həyat” qəzetiňin 17 avqust 1905-ci il tarixli 51-ci nömrə-sindəki “Bakı xəbərləri”ndə oxuyuruq:

“Tiflisdə təzə Azərbaycan dilində “Novruz” adlı qəzətə nəşr etmək ixtiyarını alan Cəlil Məmmədquluzadə Tiflisdə nəşr olunan “Tiflisski listok” qəzetiň böylə bir məktub yazmış: “Novruz” barəsində bəni təbrik edən zəvatdan artıq izhari-məmnuniyyət edib təşəkkür edirəm. Bəli, özümə borc bilirəm, qabaqcə izhar edəm ki, bəzi təəssüra-tıma görə bana verilən Azərbaycan dilində qəzətə nəşr etmək ixtiyarından əl çəkib qəbul etməyim. Necə ki, bu barədə avqust ayının on birində ərizə təqdim etmişəm”.

Bu xəbərin təsdiqi rəsmi “Qafqaz” qəzetiində dəxi göründü”.

Bu xəbərdən altı ay sonra yenə “Həyat” qəzetiində 23 fevral 1906-ci ildə (N-42) “Qafqaz xəbərləri” rubrikasında verilən materiallarda oxuyuruq:

“Tİflis. Müsəlman ürəfələrdən bir cəmi istəyirlər ki, Tiflisdə həftəlik bir məzəhəkəli məcmuə nəşr etsinlər. Bu məcmuənin adı “Molla Nəsrəddin” olacaq”.

C.Məmmədquluzadə orijinal, daim yeni təsvir və təhkiyə tərzi axtararaq, öz tapıntıları, bədii-estetik kəşfləri ilə, hətta M.Şahtaxtılı kimi savadlı və istedadlı qələm sahiblərinin belə xüsusi diqqət və marağına səbəb olan yaradıcı bir şəxsiyyət idi. Odur ki, o, jurnalistikada da, publisistik sözün ifadə tərzində cəmiyyətdə nəsə bir yeniliyin, “mənəvi achiq” ehtiyacının yarandığını hiss edir və çıxış yolu axtarırdı. Axı, o dövrə qədərki bütün milli mətbuat orqanlarımız bir qayda olaraq, əsasən savadlı və əli qələmli oxuculara ünvanlanmışdı. Onların əhəmiyyətini azaltmadan deməliyik ki, bu mətbuat orqanlarının hamısı təxminən eyni tonda, eyni üslub və publisistik deyim, nəsihət və təbliğat tərzində nəşr olunurdu. Bu da mətbuat aləmində bir növ monotonluq, yeknəsəklik əmələ gətirmişdi. C.Məmmədquluzadə “Novruz” qəzetiinin nəşrinə icazə alsa da, bu qəzeti də özündən əvvəlkilər kimi ictimaiyyətə tanış və onu bir qədər yoran üsülda nəşr edilməklə elə bir təsir gücünə malik olmayacağı düşündürdü. Onun yazıçı təxəyyüllü bu cür təlatümlü axtarışda ikən, qarşıq xəyallarla Tiflis küçələrini gəzərkən qəzet satan uşaqların küçədən keçənlərə qışqırı-qışqırı etdiyi müraciət yazıçı-jurnalisti fikirdən ayıltdı və ... Bu barədə C.Məmmədquluzadə özü sonralar belə yazırırdı: “...Min doqquz yüz altinci ilin radələrində, yadimdadır, hər bir kəs hər nə kefidir yazmağa və nəşr etməyə başladı. Və yadimdadır ki, qələm azadlığı o yerə çatdı ki, bir gün bazarda qəzet satan uşaqları “Kukureku” çığıra-çığıra şəkilli bir jurnalı satan gördüm. Bu jurnal rus dilində çap olunurdu. Adı “Kukureku” idi. Və jurnalın həmin gün rast göldiyim bir nömrəsində bir xoruz şəkli çəkilmişdi. Xoruzun başı əsrin padşahı Nikolayın başı

idi. Boğazı və bədəni xoruz idi. Şəklin təfsilatı indi yadında deyil. Ancaq haman jurnal nömrəsi mənim üçün xeyli bir qiymətli yadigardır”.

“Kukureku” jurnalının həmin nömrəsinin C.Məmmədquluzadə üçün “xeyli bir qiymətli yadigar” olması ondan ibarət idi ki, oradakı karikatura ona çoxdan bəri özü də bilmədən sorağında olduğu yeni yaradıcılıq yolunu tapmağa səbəb olmuşdu. Ədibin təsvir etdiyi karikatura onun təxəyyülündəki qarışiq xəyalların yoluna bir işıq tutmuş və karvan kimi yola düzəlməsi güclü bir təkan vermişdi. Bu işıqtəkan “Novruz” qəzetiinin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əvəz edilməsi və Azərbaycan ictimai fikri və mətbuatı tarixində satirik jurnalistikyanın əsasının qoyulması ilə nəticələnmişdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı öz gəlişi ilə Azərbaycan milli mətbuatı tarixində satirik jurnalistikyanın əsasını qoymuşdur. Eyni zamanda oxucuları ilə “Türkün açıq ana dili ilə” danışdı. “Molla Nəsrəddin” milli jurnalistika ənənələrinə sadıq qalaraq, “Ökinçi”nin və dünya jurnalistika məktəbinin uğurlarını davam etdirməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının milli xarakterində olan humor hissini öz üslubu üçün əsas götürdü və onun milli ruhunu, geniş xalq kütləsinin düşüncə və maraq dairəsini hərəkətə götirdi. Bunun üçün əsas silahı xalqın əsrlərdən bəri formalaşan folklor və gülüş xəzinəsini, nikbin və həssas xarakterini yeni biçimdə - mullanəsərəddinvari təqdim etmək idi. Məsələn, “Ökinçi” qəzetiində 1877-ci ildə Nəcəf bəy Vəzirov yazırırdı: “Hərdən tənha oturub fikir edirəm; xudavənda, bizim axırımız necə olacaq? Ağlımız ata-baba ağlı, getdiyimiz ata-baba yolu, heç bir dəyişiklik yoxdur. Ata-babamız xoruz-qoç döyüşdürüb, qurşaq tutdurub, dərvish nağılinə qulaq asıb, qızıl quş saxlayıb günlərini keçirdib, biz də ki bu yolu gedirik, tələf olacaq...”

“Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsində, 1906-cı ildə C.Məmmədquluzadə yazırıdı: “Sizi deyib gəlmışəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım! O kəsləri deyib gəlmışəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərvish nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə”.

Göründüyü kimi, “Molla Nəsrəddin” klassik irsə yeni və orijinal bir gözlə baxmağı bacardı. Bu barədə onun elə ilk nömrəsində oxuyuruq: “Dünyada heç bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur, zira ki, mal-mülk tələf olur gedir, amma söz qalır. Belə ki, keçmiş hükəmanın, şüəranın sözləri hala baqidir. Buna görə türk hükəmalarının təcrübəli və işçayalar zərb-məsəllərindən “Atalar sözü” nəmələ bir neçəsini məcmuəmizdə yazdıq ki, qarələrimiz oxuyub lazımı yerində onları dəsturuləməl etsinlər”. Yəni işə keçirsinlər. Və bu cür təqdimatdan, giriş sözündən sonra başladı milli, əxlaqi, ictimai-tarixi və sinfi, dini bəlalarımızı özündə əks etdirən növbənöv “Atalar sözləri” icad etməyə: “Bala baldan şirindir, qoyma oxuyub gözlərinin işığı getsin”, “Toxun acdan gərək xəbəri olmasın”, “Tısbağa qınından çıxsa “abrazovanni” olar”, “Çox yaşayan çox bilməz, çox yatan çox bilər”, yaxud “Adam yata-yata alim olar”, “Haram mal halaldır”. “Dərə xəlvət, tülkülərimiz bəy”, “Mal yeməzin malin molla ycyər”, “Yavaş gedən çox gedər, tərpənməyən dəxi də çox” və s. və i.a.

“Molla Nəsrəddin”in “lügətləri” də, “tələqramları” da, “hesab məsələləri” və “sualları” da özgündür:

“Peterburq – mart 30, Bütün Rusiya məmləkəti sakitlikdir, qurt quzu ilə otlayır”.

“İstanbul – mart 29, Küçə ilə gedən vaxt öskürməyi Osmanlı hökuməti əhaliyə qadağan edib”.

“Təbriz – mart 30, Camaata hürriyyət müjdəsi verildi: belə ki, sərbazların ciyərçilik, qəssabçılıq və diləncilik etmələrinə dövlət tərəfindən maneçilik yoxdur”.

“Bilməli xəbərlər”də oxuyuruq:

“O hansı şəhərdir ki, qala divanxanasının on iki nəfər müsəlman vəkilinin cümlesi bisavad və məhz biri ancaq hıqqana-hıqqana adını yaza bilir?”

“Tənbəllik və qeyrətsizlik hansı məmləkətin karxanalara rindan çıxır?”

Bütün bunlar “Molla Nəsrəddin”in milli folklor xəzinəsini, klassik irsi, xalq ruhunu yeni qammalarda dindirmək məharəti idi. Odur ki, bu yeni melodiya oxucuların, bütövlükdə xalqın ruhunu səhər mehi kimi, bahar nəfəsi kimi ehtizaza gətirdi.

Təkcə sözlər, misralar yox, “Molla Nəsrəddin”in tam yarısını – səkkiz səhifədən dördünü əhatə edən şəkilləri də orijinallığı, dinamikliyi, ifadə etdiyi mətləblərin dərinliyi, zənginliyi və ideya-mənəvi və siyasi kəsəri ilə diqqəti cəlb etdi. Hamı “Molla Nəsrəddin”ə qulaq və diqqət kəsildi. Bu hal onun çoxlu dostlar və düşmənlər qazanması ilə nəticələndi, hücumlar və müdafiələr, tərəfdurmalar başlandı. Bu barədə jurnalın dördüncü sayında göstərilirdi ki, bir dəstə əlidəyənəkli molla Molla Nəsrəddini yerə oturdub döyür. Molla Nəsrəddin isə onlara deyirdi:

“Niyə məni döyürsünüz?

...Olmayə qorxursunuz ki, məcmuənin vərəqlərini nökərlər samovar alışığı edə-edə və şəkillərini uşaqlar oynada-oynada axırda camaat gözünü açıb bəzi işlərdən xəbərdar ola?”

“Molla Nəsrəddin” inanırdı ki, o, bu gün nə qədər məhrumiyyətlərə məruz qalsa da, fəaliyyəti səmərə verəcək, xalq “bir para mətləbləri”, özünün hüququnu dərk edib xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəyə başlayacaqdır. Odur ki,

sözünə belə davam edirdi: “Həç cybi yoxdur, döyürsünüz, döyüñüz, amma bunu da biliniz, ey mollalar ki, günlər dolanar, sular axar, zəmanə təzələnər və axırda yetim-yesir və keçəl-küçəl qardaşlarım dostu ilə düşmənini tanıyib haman yoğun dəyənəkləri sizin əlinizdən alar və başlarlar... dəxi dalısını demirəm.

Və bu da o vaxt ola bilər ki, keçəl-küçəl, tumançaq və bambılı, lüt və sirkəli qardaşlarım siz ilə mənim təfavütümü başa düşərlər...”

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan incəsənəti tarixində satirik qrafikanın yaranmasının və inkişafının əsasını qoymuşdur. Bu sahədə Şmerlinq, Rotter kimi xarici ölkə mütəxəssisləri ilə yanaşı, Ə.Əzizimzadə, Nəcəfqulu və b. rəssamlar yetişmişdir. B.Qasımov, Gündüz, Y.Əsədov və b. gənc rəssamlar həmin ənənəni uğurla davam etdirməkdədirlər...

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan ictimai-bədii fikir tarixində satiranın yeni ideya-estetik keyfiyyət qazanmasına da şərait yaratdı.

Jurnalın səhifələrində M.Ə.Sabirin inqilabi satira ədəbi məktəbi də formalaşıb kamala çatdı. Əgər “Molla Nəsrəddin” nəşr edilməsəydi, çox ola bilsin ki, Sabirin “Həyat” qəzetində “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” ilə elan etdiyi yeni tipli poeziya programı bu cür intişar tapa bilməzdi. “Molla Nəsrəddin”lə Sabirin hazırladığı yeni keyfiyyətli satirik poeziya məktəbi arasındaki üslub, məqsəd və amal uyğunluğu onların bir-birlərini təz tapıb ideya-yaradıcılıq dostluğu şəklində əməkdaşlıq etmələri ilə nəticələndi... Sabirin satirik tiplər qalereyası “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində genişləndi, özüne tərəfdarlar, davamçılar taparaq ədəbi məktəb – inqilabi satira poeziya məktəbi kimi formalaşdı.

Bu ədəbi məktəbin nümayəndələri, ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının əməkdaşları, bir qayda olaraq, satirik gizli imzalardan istifadə edirdilər. Ancaq maraqlı və diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də Sabirin bütün mövzularda yazdığı kimi, satirik gizli imza işlətmə tərzi də davamçılarından və “Molla Nəsrəddin” əməkdaşlarından seçilirdi; əgər C.Məmmədquluzadə də daxil olmaqla, jurnal əməkdaşlarının hər biri ancaq bir və ya iki, üç satirik gizli imza işləmişlərse, (Əli Nəzmi istisna olmaqla) Sabirin satirik-gizli imzalarının sayı 40-a çatır. Bu imzaların işlədilmə mexanizmi imza xatırına olmayıb, xüsusi yaradıcılıq tipi kimi özgün ideya-estetik xüsusiyyətlərə malikdir. Digər müəlliflərdə isə bu hal, demək olar ki, müşahidə edilmir. Demək, M.Ə.Sabir digər məsələlərdə olduğu kimi, satirik gizli imzalardan istifadəyə görə də hamidian seçilir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalistika məktəbinin prinsiplərini C.Məmmədquluzadə, inqilabi satira poeziya məktəbinin prinsiplərini isə M.Ə.Sabir müxtəlif üsullarla – “poçt qutuları”ndakı izahatlarla, felyetonlar və məqalələrdəki yumoristik şərhlərlə, şeirə yazılan “müqəddimə”lərlə və sairlə öz həmkarlarına izah edirdilər...

“Molla Nəsrəddin”in və Sabirin yeni yazı üslubları özünə tezliklə həmfikirlər tapdı. “Bəhlul”, “Zənbur”, “Ari”, “Məzəli”, “Lək-lək” və s. jurnallar nəşrə başladı. Hətta bəzi ciddi üslublu mətbuat orqanları səhifələrində də satirik rubrikalar – “Keyfin gələndə” (H.Vəzirov), “Ordanburdan” (Ü.Hacıbəyov), “Hədərən-pədərən” (Y.V.Çəmənzəminli), satirik səhifələr, “Palanduz” (“Günəş” və “Yeni həqiqət” qəzetləri), “Pinəçi” (“Məlumat” qəzeti) və s. yarandı. C.Məmmədquluzadə “Zarafat” felyetonunda bu münasibətlə qürur və sevinc hissi ilə yazırıdı:

“Molla Nəsrəddin”dən qabaq belə zarafatlar yox idi; indi hamı “Molla Nəsrəddin”ə baxıb, başlayıblar zarafat-nan yazmağa”.

“Molla Nəsrəddin”in bu cür şöhrət tapması onun güclü müəlliflər kontingentinə malik olması və hamının eyni amal uğrunda əlbir qələm işlətmələri ilə bağlı idi. Bu haqda C.Məmmədquluzadə sonralar yazırıdı: “Molla Nəsrəddin” tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil. “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarının qələmlərinin əsərlərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağısaqqal yoldaşıyam”.

Bu ağısaqqallıq milli jurnalistikada öz təravətini qoruyub saxlamaqdadır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının “Poçt qutusu” haqqında

“Poçt qutusu” deyəndə hər kəsin gözü qarşısına insanlar arasındaki ünsiyətə xidmət edən texniki vasitələrin konkret bir nümunəsi gəlir. Ancaq ötən əsrlərdə Azərbaycan milli mətbuatında bu ifadə yeni ideya və məzmun kəsb edərək mətbuat orqanının son səhifəsinin axılrında ayrıca bir bölmə şəklində özünə yer tutur. Redaksiya bu bölmədə qısa informasiyalar verirdi. Həmin vasitədən “Molla Nəsrəddin” jurnalı da istifadə edirdi, ancaq öz sələflərindən və müasirlərindən tamamilə fərqli şəkildə.

“Poçt qutusu” “Molla Nəsrəddin”də xüsusi bir mətbuat janrına, müəlliflər və oxucularla canlı yaradıcılıq və ünsiyət vasitəsi rolü oynayan, jurnalın ideya-estetik istiqaməti haqda konkret izahatlar verən yazı tərzinə çevrildi. Eyni zamanda satirik mahiyyətdə üzə çıxdı. Canlı və oynaq dildə olan poçt qutuları mövzu, üslub və ideya istiqamətinin rənginliyinə görə də diqqəti cəlb edir; burada müəlliflər qısa və aydın yazmağa dəvət edilir: Məsələn, “Salyanda “Dozanqurdu” imzası ilə bize on yeddi arşın uzunluğunda məqalə göndərənə:

Arif olsan bilərsən ki, cavabımız nədir.”

“Göyçayda “Xəbərçi”yə: Özün Tiflisə gəlib əhvalatı nağıl eləsən bəlkə çap edək.”

“Lənkəranda Məşədi Heydərəli ogluna: Göndərdiyiniz məqaləni çox razılıqla çap edərdik, bu şərtlə, özünüz Tiflisə təşrif gətirib yazdığınız məqaləni oxuyasınız.”

Bu izahatlar bəzən bir cümləlik və ya bir sözdən ibarət olur. Ancaq həmin nümunələrin məzmunu, tutumu və təsir

gücü böyükdür. Məsələn, “Mərvdə “Aqıl”ə: Kağızı açıb oxuyurduq, birdən düşdü səbətə.”

“Şuşada “Günahkar”a: Cox uzundur.”

“Nuxada X.M.cənablarına: Cəfəngiyat.”

“İrəvanda “Kəmetiqad”a: Hələ məktubunuzu oxuyub axıra çatdırıramışım.”

“Nuxada “Tərlan”a: Düşdü səbətə.” və s.

“Molla Nəsrəddin” şerilərdən bədiyyat və yüksək sənətkarlıq tələb edir. Bu tipli müəlliflərə elə onların öz dil-lərində və üslubunda “məsləhətlər” verirdi. Məsələn, “Bakıdan Lək-lək imzası ilə yazan şairə: Məcmuəmizdə çap olunan şeirlərin gərək qüsuru olmaya.”

“Bakıda M.M.cənablarına: “Heyhat ki, məxluq bu qəf-lətdən oyansın...”

Köhnə sözlərdi.”

“Nuxada Ə.S. cənablarına: Şeri saldıq kağız səbətinə.”

“Bakıda “Naseh”ə: Şeirlərinizi göndərdik İstanbul, İran səfiri Ərfəyüddövlə qafiyələrini düzəltsin, sonra çap edərik.”

Jurnal xəbərlərin mötəbərliyinə xüsusi diqqət yetirirdi. Odur ki, tanımadığı müəllisin yazısını, doğruluğuna şübhə oyadan yazıları çap etmirdi. Bu barədə “poçt qutusu”nda oxuyuruq:

“Qarabağda Ə.M. cənablarına: Yüzbaşı Sultanbəy Muradovun barəsində bir şey yaza bilmərik, çünkü siz tanımıraq.”

“Gəncədə “Canbacı”ya: Konsulxana barəsində yazdığınıza inanmadıq və kağızı da çap etmədik.”

“Molla Nəsrəddin” bəzən, guya, oxucudan və ona məktub yazıb məqalə göndərən müəlliflərdən onların qələm məhsullarını çap edə bilmədiyinə görə üzrxahlıq edir. Əslində isə əsas mətləbləri oxucuya belə çatdırır:

“İdarəmizə gələn kağızların çoxunu çap etmirik. Etməməyimizin səbəbi budur ki, kağızların çoxundan bir mənə çıxmır.

Məsələn, İranın Lütfabad şəhərindən yazırlar ki, Avstraliyanın vəhi millətlərini, Mazandaranın camışlarını və Osmanlinin qurbağalarını götürüb deyəsən ki, düşün Lütfabad hamamlarında çimin – yəqin ki, suyundan iyrənib qaçarlar.

Bunun nə mənası? Və nə cür belə kağızı çap etmək mümkündür?

Məsələn, Şuşadan yazırlar ki, Mirzə Qəmbərəli adında bir şəxs adını həkim qoyub insan surətində yaranmış məxluqatı tovlayıb onlara həkimlik eləyir və hərəsinin əlinə yalandan bir nüsxə yazıb itələyir və yola salır.

Belə kağızı nə deyib çap edək və çap etsək, oxucular və müştərilərimiz bizə nə deyər?”

Jurnal “Poçt qutusu”nda hər növbəti kağıza münasibəti ni bildirdikcə sanki “yaxasını qırğa çəkir”, özünü bitərəf göstərir. Əslində isə qeyd olunan məsələlərə onun münasibətinin fəallığı sətirlər arasından aydın görünür. Yuxarıdakı “Poçt qutusu”nın sonrakı hissələri bu baxımdan qeyd edilməlidir. Jurnal sözünə belə davam edir:

“...Sonra İrandan bizə yazırlar ki, hürriyyət xəbəri veriləndən bəzi müsəlmanlar başlayıblar arvadlarının paltarlarını bir az da qısaltmağa.

Bunun bizə dəxli yoxdur.

Aşqabaddan yazırlar ki, qumarbazlar axşam vaxtı tez-tez saata baxıb bir-birinə deyirlər: “Yarım saat qalib iftara.”

Bunun da bizə dəxli yoxdur.

Qalan kağızlar bu qisim, tamam nağıł, məsələ. Dəxi mümkündürmü ki, bunları çap etmək?”

“Molla Nəsrəddin” bəzən öz müəlliflərinə istiqamət verib onlara hansı mövzuda yazmağın vacibliyini bildirirdi. Dərbənddə “Təəssübkeş”ə verilən məsləhət (1907 №1) xarakterli “Poçt qutusu” buna misaldır. Bəzi hallarda isə məktub sahibinə, məsələn, “Ağdamda : “Nağılçı”ya bildiri-

lirdi ki, “ bir az oxuyub yazmaq öyrənsəniz pis olmaz”. Bundan fərqli olaraq iddiasız müştərilərə abunə yazılmağın qaydası və ünvanı göstərməyin vacibliyi başa salınırdı. Jurnalın 1906-cı il № 21 və 23-dəki “Poçt qutusu”nda olduğu kimi.

Araşdırımlar göstərir ki, “Molla Nəsrəddin”nin “Poçt qutusu” jurnalın ideya xəttini, mövzu dairəsini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, həmçinin onun Baş redaktorunun jurnalistik görüşlərini ətraflı və dərindən dərk etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə “Molla Nəsrəddin”nin “Poçt qutusu”nun xüsusi tədqiqi vacibdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının yeni nəşrləri

Azərbaycan milli mətbuat və ədəbiyyat abidələrimizdən biri də “Molla Nəsrəddin” jurnalıdır. Çünkü 1906-1931-ci illərdə fasilələrlə Tiflisdə, Təbrizdə və Bakıda nəşr edilən bu jurnal özündə dövrün demək olar ki, bütün mədəni-mənəvi, ictimai-ədəbi, sosial-psixoloji, tarixi-siyasi proseslərini yüksək ideya-estetik səviyyədə eks etdirməkdədir. Ona görə ki, xalqımızın milli ictimai-ədəbi düşüncə mədəniyyətinin dərinliklərindən gələn mollanəsrəddinçilik məktəbinə başda naşiri və redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla, dövrün Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Ömər Faiq Nemanzadə, M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Əli Nəzmi, Salman Mümtaz, Əliqulu Qəmküsər, Məşədi Həbib Zeynalov, Əli Razi Şamçızadə, O.Şmerlinq, İ.Rotter, Ə.Əzimzadə və başqa yaxıcı , şair, publisist və rəssamlar daxil idilər. Bu say-seçmə yaradıcı kollektivin əlbir və məqsədyönlü fəaliyyəti XX əsrin əvvəllərində xalqın sosial-mədəni inkişafına mane olub, onu ətalət və cəhalət mənğənəsindən çıxmağa və öz tərəqqi, inkişaf yoluna, milli istiqlal mübarizəsinə hazırlaşmağa, bu məqsədlə “dəbərisib” təşkilatlanmağa qoymayan sosial-psixoloji, mənəvi-əxlaqi eybəcərlikləri müəyyənləşdirərək, onların aradan qaldırılması və cəmiyyətin ruhi, mənəvi və düşüncə aləminin sağlamlaşdırılması yolunda böyük vətəndaşlıq əzmi və coşqunluğu, istedadlı sənətkar qüdrəti ilə fəaliyyət göstərədilər, milli ictimai-ədəbi düşüncə axarında özgün yer tutan mollanəsrəddinçilik hərəkatının yaradıcılarına çevrildilər.

Mollanəsrəddinçilik realist və satirik ədəbiyyat və jurnalistika, həmçinin satirik qrafika məktəbini özündə yük-

sək ideya-estetik səviyyədə təmsil etməkdədir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində özünü yer alan çoxçəşidli mövzu, janr, forma və ifadə xüsusiyyətlərinə malik olan şeir, hekayə, məqalə, felyeton, satirik lügət, atalar sözü, “poçt qutusu”, tapmaca, hesab məsələləri, satirik qrafika əsərləri (portret, kollektiv və süjetli təsvir) və.s. dövrün milli və beynəlxalq tarixi-siyasi, sosial-mədəni, mənəvi-psixoloji hadisə və proseslərinin zəngin ideya-bədii mənzərəsini canlı və obrazlı şəkildə əks etdirməkdədir. Ona görə böyük bir ədəbi-elmi, ideya-estetik düşüncə sərvətini ensiklopedik şəkildə özündə saxlayan bu nəşr abidəsi bütün mənalarda təzə-tərliyini daim qoruyub saxlamaqdır. Həmin cəhətlərinə görədir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı daima elmi, mədəni və siyasi dairələrin, ictimai-ədəbi, ümumən humanitar düşüncənin diqqət mərkəzində olmuş, haqqında çoxsaylı, çoxçəşidli və müxtəlif istiqamətli elmi tədqiqat əsərləri yazılmışla yanaşı, jurnalın tam mətninin müasir əlisbada cildlər şəkildə yenidən nəşr edilib geniş ictimaiyyətə çatdırılması vacib sayılmışdır.

Həmin işə, yəni “Molla Nəsrəddin” jurnalının yenidən nəşrinə 1970-ci illərdən başlanmış və bu məqsədlə Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstитutunun mətnşünaslıq şöbəsində görkəmli ədəbiyyatşunas alim Əziz Mirəhmədovun rəhbərliyi ilə işə başlanmışdır. “Molla Nəsrəddin”in 75 illiyi münasibətilə 1981-ci ildə jurnalın 1906-ci il birinci nömrəsinin faksimili həm ərəb, həm də o dövrdə qüvvədə olan kiril əlifbaları ilə nəşr etdirilmişdi. Bu bir nömrəlik nəşr jurnalın nüsxələri üzərində elmi-təxstoloji iş aparan alımların geniş ictimaiyyət qarşısında ilk hesabatı idi. Həmin nəşr böyük maraqla qarşılanaraq alımları daha da həvəsləndirdi.

“Molla Nəsrəddin”in 25 illik fəaliyyətinin bütün nömrələrinin tam, olduğu kimi, bütün rəsm və qrafik görünüşü

və formatı ilə nəşri əvvəlcə on iki cilddə planlaşdırılmışdı. Ona görə də 1988-ci ildə nəşr edilən birinci cildin titul səhifəsində nəşrin 12 cilddən ibarət olacağı da qeyd edilmişdir. “Elm” nəşriyyatında çap edilən həmin cildin redaktoru və “Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin böyük abidəsi” başlıqlı ön sözünün müəllifi Əziz Mirəhmədov, tərtib edəni Turan Həsənzadə idi. Həmin cilddə verilən “Nəşriyyatdan” başlıqlı yazıda göstərilirdi ki, “...1-11-ci cildlərdəki mətnlərə və şəkilaltı sözlərə aid tarixi şəxsiyyət, əsər, qəzet, journal adları, coğrafi terminlər, habelə mövzu göstəriciləri sonuncu cilddə veriləcəkdir. Təxminən 40-50 müəllif vərəqi həcmində olacaq hər cild jurnalın bir, ya iki, bəzən də üç-dörd illik materiallarını əhatə edəcəkdir. Mətnlərdə və rəsmchlərdə ixtisar aparılmır”.

Həmin yazıda həmçinin xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, “...nəşrin mətnlərinin çapa hazırlanması və son (on ikinci) cildin göstəricilərinin tərtibi üzərində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu mətnşünaslıq şöbəsinin əməkdaşları işləməkdədir”.

Burdan aydın olur ki, hələ o illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının əksər nömrələrini əhatə edən cildlər nəşrə əsasən hazır imiş. Ancaq ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, SSRİ-nin dağılması və.s. digər işlərlə yanaşı, “Molla Nəsrəddin”in bu nəşrini də yarımcıq qoydu. Azərbaycan xalqı özünün dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra ölkəyə rəhbərlik edən ümummülli liderimiz Heydər Əliyevin qayğısı və diqqəti nəticəsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının tam nəşri işi yenidən canlandı.

Latin qrafikalı əlifbaya keçildiyi üçün nəşr bu dəfə yenidən birinci cilddən başlandı. Bu dəfə onun on iki deyil, on cilddə planlaşdırıldığı göstərilirdi.

“Molla Nəsrəddin”in latin qrafikalı nəşrinin I cildi 1996-cı, ikinci cildi isə 2002-ci ildə AMEA-nın müxbir

üzungü Əziz Mirəhmədovun redaktorluğu ilə çıxmışdır. Əziz müəllim jurnalın nəşrinə yazdığı ön sözü yenidən işləyib daha da təkmilləşdirmiş, onu müstəqillik ruhuna uyğunlaşdırılmışdır.

Ə.Mirəhmədov ön sözdə “Molla Nəsrəddin” jurnalına, milli ictimai-ədəbi və mədəni fikir, habelə jurnalistika və satirik bədii qrafika tariximizdə tutduğu mövqeyə, realist Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, mövzu, ideya, forma, şəkil və üslubca zənginləşməsində oynadığı rola yüksək elmi qiymət vermiş, onun baş redaktoru və müəlliflərinin – C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi və başqalarının yaradıcılıq yollarına, dünyagörüşlərinin və ədəbi simalarının formallaşma yoluna, mollanəsrəddinçilikdə, ümumən Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində tutduqları mövqelərinə yiğcam və dolğun elmi qiymət vermişdir. Burada jurnalın milli satirik jurnalistika məktəbinin əsasını qoyması, “Bəhlul”, “Zənbur”, “Ari”, “Məzəli”, “Babayi-Əmir”, “Lək-Lək” və.s. davamçıları olduğu da xüsusi vurgulanmış, “Molla Nəsrəddin”in mövzu dairəsi, mübariz ruhlu, geniş və zəngin mövzulu bir nəşr olduğu diqqətə çatdırılmış, ümumən Tiflis, Təbriz və Bakı (sovət dövrü) nəşrləri geniş təhlil edilmiş, həmçinin onun daha dərindən tədqiqi üçün qarşıda duran vəzifələrdən söhbət açmışdır.

Jurnalın III cildi 2005-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Ancaq Ə.Mirəhmədov 2002-ci ildə düssərini dəyişdiyi üçün bu cild AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimlinin redaktorluğu və AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəylinin “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və “mollanəsrəddinçi epoxa” başlıqlı ön sözü ilə çapdan çıxmışdır. Əvvəlki cildlər kimi bu cildin də tərtibçilik yükü filologiya elmləri namizədləri, mollanəsrəddinşunas alımlər Turan Həsənzadə ilə Elmira xanım Qasımovanın üzərinə düşmüşdür.

Sonrakı cildlər isə yənə Turan Həsənzadə, Elmira Qasımovaya ilə yanaşı, Əliheydər Hüseynov tərəfindən və təbii ki, Əzziz Mırəhmədovun ümumi rəhbərliyi ilə çapa hazırlanmışdır. Onu da qeyd edək ki, jurnalın Təbriz nəşrinin bütün səkkiz nömrəsi 2006-ci ildə “Molla Nəsrəddin”in 100 illiyi münasibətilə Elmira xanım Qasımovaya tərəfindən həm də ayrıca nəşr edilmişdir.

Jurnalın 1911-1926-cı illərini əhatə edən 4,5 və 6-cı cildləri akademik Bəkir Nəbiyevin və AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimlinin redaktorluğu ilə çapdan çıxmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli III cildə yazdığı ön sözdə də “Molla Nəsrəddin”in yarandığı tarixi ictimai şəraitə, dövrün ədəbi-mədəni mənzərəsinə nəzər salaraq Azərbaycan realist ədəbiyyatının, ictimai-fəlsəfi və dövlətçilik şüurunun inkişafında jurnalın tutduğu mövqeyə və xidmətlərinə, həm də “Füyuzat” jurnalı ilə münasibətinə elmi aydınlıq gətirmişdir. Bu zaman o, sovet dövrü ədəbiyyatşunaslığından ideoloji təzyiqlər altında mullanəsrəddinciliklə füyuzatçılıq arasında süni, qeyri-elmi şəkildə yaradılan yanlış təqdimatlara da münasibət bildirmiş, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Əli bəy Hüseynzadə, “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat” arasında müəyyən məsələlərdə fikir və mövqe müxtəlifliyi olsa da, onların hər ikisinin əslində eyni məqsəd və məramma xidmət etdiyi, eyni ictimai-milli, tarixi-ədəbi prosesin bir-birini tamamlayan tərəfləri kimi üzə çıxdığını, hər iki ədəbi-tarixi abidənin müqayisəli şəkildə təhlili yolu ilə əsaslandırmışdır. İ.Həbibbəyliyə görə, “Mirzə Cəlil böyük, vahid və müstəqil Azərbaycanın Məcnunu, Əli bəy isə turançlığın ideoloqu idi”. Bu mövqelərin arasına sədd qoymaq elmi məntiqdən və ədalətdən tamamilə uzaqdır.

İ.Həbibbəyli jurnalın sovet (Bakı) dövrü nəşrindən danışarkən diqqəti daha çox “Molla Nəsrəddin”in məruz qaldığı ideoloji təzyiqlərə və C.Məmmədquluzadənin

bununla əlaqədar keçirdiyi ruhi-mənəvi sarsıntılaraya yönəldir. O, əvvəllər elmi dövriyyəyə gətirilməsi mümkün olmayıb, elmi və geniş ictimaiyyətə çox az məlum olan fakt və materialları təhlilə cəlb etməklə “Molla Nəsrəddin”i xilas etmək üçün C.Məmmədquluzadənin necə canfəşanlıq göstərdiyini, ancaq sovet ideoloji rejiminin xalqların millimənəvi sərvətini amansızlıqla məhvinqə yönəlmış axını qarşısında köməksiz və ələcsiz qalaraq təkləndiyini, bədbinlik və ruh düşkünlüyünü, ehtiyac və səfalət içində qoyularaq soyuq qış günlərində, mənzilini qızdırmaq üçün əlyazmalarını sobaya atıb yandırığını, vəfatının hakim dairələr tərəfindən sükut və etinasızlıqla qarşılandığını və.s. acınacaqlı, facieli hadisələri tutarlı elmi materiallarla açıb göstərmişdir. Onu da nəzərə çatdırıq ki, hər iki – həm Ə.Mirəhmədovun, həm də İ.Həbibbəylinin yazdıqları ön sözə mollanəsrəddinçilik və azərbaycanlıq amalının möhtəşəmliyinə, onun əbədiliyinə böyük inam duyulur.

Qeyd edək ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və Ö.F.Nemanzadənin şəxsində Azərbaycan realist hekayə və publisistika yaradıcılığının, M.Ə.Sabir və onun poeziya məktəbinin nümayəndələrinin – Ə.Nəzmi, Ə.R.Şamçızadə, Ə.Qəmküsər, M.H.Zeynalov, S.Mümtaz, Ə.Müznib və başqalarının şəxsində inqilabı satiranın, O.Şmerling, İ.Rotter və Ə.Əzimzadənin timsalında satirik qrafika və satirik jurnalistika məktəbinin yaranmasına münbət yaradıcılıq meydani açdı.

Jurnal rəhbərlik etdiyi bu yaradıcılıq istiqamətlərinin formallaşması və inkişaf edərək ideya-estetik cəhətdən möhkəmlənməsi qayğısına qalır, “poçt qutusu”, satirik məktub, digər ədəbi örnəklər və.s. vasitəsi ilə öz müəlliflərini “Molla Nəsrəddin” yazı üslubunu, ümumən bədii yaradıcılıq işinin sırlarını daha dərindən mənimsəməyə istiqamətləndirirdi. Bu işdə o, ən fəal və tanınmış müəlliflərinə

bclə güzəştə getmirdi. Onları yiğcam və aydın yazmağa, sözçülük, uzunçuluq və xırdaçılıqdan, qərəzçilik və subyektiv hissərdən uzaq olmağa, qələmi əlinə alanda birinci növbədə vicdanın səsinə qulaq asmağa, insanların şəxsiyyətinə, ləyaqət və cəmiyyətdə, ailədə tutduqları mövqeyə hörmətlə yanaşmağa, eyni zamanda daha çox mühüm sosial-mədəni, ictimai-siyasi məsələlərə diqqət yetirməklə haqsızlıqlara, hər cür cybəcərliyə qarşı olmağa səsləyir və addım-addım mullanısrəddinçiliyin bir ədəbi-ictimai yaradıcılıq məktəbi kimi şüurlarda və əxlaqda qərar tutmasına nail olurdu.

İnanırıq ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının cildlər şəklinde yeni nəşri geniş ictimai dairələrdə, yaradıcı aləmdə dərin təsir buraxmaqla, ictimai-ədəbi vətəndaşlıq amalının təntənəsində əvəzsiz rol oynayacaqdır.

“Füyuzat” jurnalistika məktəbi

Azərbaycan milli ictimai və bədii fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri olan mətbuat orqanlarından biri də “Füyuzat” jurnalıdır. Bu jurnal ictimai-milli və mədəni sərvətimizin ən qiymətli incilərindəndir. O, təkcə Azərbaycanı deyil, bütövlükdə türk və islam aləminin özünün tarixi, elmi və mədəni-mənəvi əsaslarına dayanmaqla müasir dünya və Avropa mədəni-elmi sərvətinin tərəqqi və insanlığa, hüriyyət və firavanlığa, qüdrət və qalibiyətə xidmətə yönələn cəhətlərini əzx edib ruhi, mənəvi və maliyyə-iqtisadi cəhətdən qüvvətlənib tərəqqi etməyini öz fəaliyyətinin başlıca məqsədi seçmişdi. Jurnalın birinci nömrəsində dərc etdiyi “Həyat” və meyli-“Füyuzat” başlıqlı program məqaləsində Əlibəy Hüseynzadənin də göstərdiyi kimi, ona “...Füyuzat” adı ələttəsadüf verilməyib, bu nam “Həyat”dan təbii olaraq təvəllisəl ediyor”. Yəni “Füyuzat”da izləniləcək qayə və amal əslində “Həyat” qəzetinin məsləkinin yeni keyfiyyətdə davamından ibarətdir. Burada müəllif “Həyat” və “Füyuzat” sözlərini həm mətbu orqanların adları, həm də konkret lügəvi mənaları mənasında işlədərək, belə bir fikri təlqin etməyə çalışır ki, zövq və səfa, feyz və lezzətlər həyatdan nəşət etdiyi kimi, “Füyuzat” jurnalı və onun izlədiyi qayə də “Həyat” qəzetinin məslək və məramından doğmuşdur.

Bununla yanaşı, biz qalarsa, “Həyat”ın məslək və amalının kökləri, ideya qaynaqları bir qədər əvvələ gedib çıxır; bunun üçün Ə.Hüseynzadənin 1904-cü ildə Misirdə (Qahirədə) çıxan “Türk” qəzetində çap edilən “Məktubi-məxsusi”sinə, İsmayııl bəy Qaspıralının “Tərcümanı” və milli mətbuatımızın XIX əsr nümunələrinə, xüsusən “Ziya

(Ziyayı-Qafqasiyyə)", "Kəşkül", "Kaspi" səhifələrinə nəzər salmaq kifayətdir...

Osmanlı imperiyasının getdikcə zəifləməsindən çıxış yolu arayarkən Osmanlı türklərinə digər türk tayfalarının, guya, yük olmaları qənaətilə onların (osmanlıların) özlərini qan qardaşlarından – imperiya daxilindəki qeyri-osmanlı türklərindən təcrid etmələri fikri ortaya atıllarkən Əli bəy həmin fikir və mülahizələrin yer aldığı "Türk" qəzetinə xüsusi bir məktub (məqalə) göndərərək, məsələyə öz münasibətini bildirmişdi. Əli bəyin qəti rəyinə görə, türk-islam xalqlarını məzhəb, tayfa, ərazi və s. görə bir-birindən ayırib təkləməkdənsə, həmin sünü sədləri ortadan götürüb ümum-türk birliyi yaratmaq, xalqları özlərinə tanıtmaq, onlar arasında fitnə-fəsad deyil, ülfət və məhəbbət toxumu səpmək lazımdır. Bu hal türklərin güclərini birləşdirib onların inkişaf və tərəqqi yolunda bir-birlərinə arxa, dayaq durmalarını təmin edər. Çünkü, əgər birlik, yekdillik olarsa, türk və ümumən islam məmləkətinin bir yerində əmələ gələn oyanış, dirçəliş və inkişaf digər məmləkətlərin canlanmasına rəvac verər, nəticədə get-gedə bütöv millət, ümmət və məmləkət xoşbəxt və firavan həyat, güzəran qazanar. Ə.Hüscynzadə vəziyyətdən çıxış yolunun tapılması haqda yazdı:

"Təkəssüri-nüfuz sihbəti-cismaniyyə və ruhaniyyə, irtibati-mənəvi sərvətsiz, məhəbbətsiz, hüsni-əxlaqsız olamaz. Binaənəleyh əvvəl əmrə cahil olmamağa çarə aramalıdır. Sərvət qazanmanın yollarını öyrənməlidir. Fəsadi-əxlaqın önü alınmalıdır. Və ələlxüsus məhəbbəti-mütəqabilənin təzayüdünə çalışmalıdır."

Ə. Hüseynzadə sözünə davam edərək. Türk-islam xalqlarının əlbirliyinin onlara bəxş edəcəyi uğur və inkişaf haqda özünün nikbin qənaətlərini belə şərh edirdi:

"Ancaq şunu gözəlcə anlamalıdır ki, bu millətin, ya ümmətin tərəqqiyi-maddi və mənəvisi mütəqabildir; yəni

təavün əsasına müstənəddir. Ötrakın bir qismində vüqua gələn tərəqqi o biri qısmınə əks edər, təsir edər. Məsəla, Lisani-Osmaninin təkamülü, kırımlıların, kazanlıların, ya şirvanlıların dəxi dilini islaha xidmət edər; Türküstani-Çin bir Fransa qədər laəql bir Felemenq, bir Belçika qədər mütərəqqi bir məmləkət olsa idi, bunun Osmanlı türklərinə də bir faidəsi olmayıacaqmıydı?... Aləmi-islam, ya məmali-ki-ətrak, qeyri-münbit bürzől, bir biyaban halını aldığı təqdirdə, əmin olamaz ki, Osmanlı mədəniyyəti dəxi nə qədər çalışsa, yenə bu biyabanın ortasında bir vahadən başqa bir şey olamaz! Bir məmləkətin bağlarına filoksara arız olmuş ikən orta yerdə bir-iki bağın şu illətdən tamamilə məsun qala bilməsi çox müşküldür. Islam, türk hər tərəfdə tərəqqi etsə, qüvvət bulsa, məmaliqi-Osmaniyyə də o aləmin içində bir vahə deyil, bir behişt-i-əndər behişt olur.

Binaənəleyh məsələ ittihad, yaxud tövhid məsələsi deyil, məsələ yek-digərini tanımaq, sevmək, təriqi-təməddündə yek-digərimizə müavinət etmək məsələsidir.” (Əlibəy Hüseynzadə “Seçilmiş əsərləri”. Bakı, Çəşioğlu, 2007, səh 100-101)

Burada Ə. Hüseynzadə türkləri ittifaq və ittihada çağırarkən, mövqeyini əsaslandırmak üçün bildirir ki, hər hansı orqanizmin və ya bağ-bağçanın sağlamlığı üçün onun ancaq hər hansı hüceyrəsinin və ya sahəsinin qayğısına qalmalı düzgün mövqe deyil. Çünkü müəyyən hissə və ya parçanın ümumi orqanizmdən təcrid olunmuş halda yaşaması və sağlam qalması mümkün deyil. Bunun üçün bütün orqanizmin sağlamlığı qayğısına qalınmalıdır. Belə olsa, bütün orqanlar və sahələr biri digərinə “arxa, dayaq durub” bütövlükdə vətənin və ümumi coğrafi məkanın sağlığına və dirçəlib abad, sağlıqlı həyat sürməsinə səbəb ola bilər. Əks təqdirdə ayrılıqda sağaldılmağa çalışılan, orqanizm və “abad” coğrafi vadi ümumi xəstə və getdikcə çökməkdə

olan, tənəzzülə uğrayan orqanizmlə və coğrafi məkanlla birgə məhv olacaq

Burada gələcək “Füyuzat” ideoloqunun — Əlibəy Hüseynzadənin mövqeyi ilə “Tərcüman” redaktoru İsmayıł bəy Qaspıralının türk xalqlarının mədəni, siyasi və maliyyə-iqtisadi inkişaflarının prinsipləri kimi irəli sürdüyü “dildə, fikirdə, işdə birlik” formulu arasında bir xələf-sələflik doğmaliyi özünü göstərməkdədir. Füyuzatçılar da türk xalqlarının dünya miqyasında və ümumşərqi kontekstində tərəqqi və inkişafını ümumtürk intibahı kimi qəbul və müdafiə edirdilər. Məhz bu səbəbdən də əsərlərini yaratmaq istədikləri “ümumtürk ədəbi dilində” yazmağa üstünlük verirdilər. Bu dilin əsasında isə, “Tərcüman”dakı kimi, bütövlükdə Türk dünyasında asanlıqla başa düşülən Anadolu türkcəsi və İstanbul ləhcəsi, dolayısı ilə Anadolu türkcəsi ilə, demək olar ki, son dərəcə yaxın və doğma olan Azərbaycan türkcəsi dururdu. Bununla yanaşı, Ə. Hüseynzadə müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən ümumtürk ədəbi dilinin özəyi kimi Osmanlı türkcəsini (şivəsini) təklif edərək, onun əyər-əksikliklərini digər türksoylu xalqların (özbək, qazax, türkmən və s.) dil-lərindən seçilmiş söz və ifadələr hesabına düzəltməyi ən doğru yol kimi əsaslandırmışa çalışırdı. Ancaq bu formula qüsurlu və qeyri-elmi olduğu üçün ciddi müqavimətlə qarşılandı. Ə. Hüseynzadə sanki ağacın gövdəsindən çıxıb haçalanaraq hərəsi bir istiqamətdə kifayət qədər böyük formalaşan budaqları yenidən gövdə halına salmağa çalışırdı. O. fəaliyyətinin sonrakı mərhələlərində də öz mövqeyini daha sadə şəkildə əsaslandırmışa cəhdərər göstərdi-sə, bir şey çıxmadi. Ancaq bütövlükdə türk-islam dünyasının geriləmə, özünün maddi, iqtisadi və mənəvi-mədəni intellektual potensiya və imkanlarının dəfələrlə üstünlüyü-nə baxmayaraq, qərb-xristian dünyasından geri qalma

səbəblərini araşdırıb vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarması alqışa layiqdir.

Ə. Hüseynzadə bu yolda “Əkinçi”nin maarif və tərəqqi-yə çağırışlarından da, Səid Ünsüzadənin Rusiya təbəəliyində olan müsəlmanların tərəqqisinə nail olmaq üçün əl atdı-ğı çarizmi şirnikləndirmə metodlarına da (bax: A. Bayramoğlu. Azərbaycan ziyalılarının maarifi yaymaq cəhdleri və çarizmin “hiddət və şiddətlə” aşılanmış siyaseti. “Maarifçi” qəz., 2 noyabr 1995.), “Kəşkül”ün dünya elmi mədəni sərvətini Azərbaycana integrasiya metodunda güdülən məqsəddən də, “Kaspi” və “Kəşkül”də yer alan milli kimlik axtarışlarından da, “sərvəti-fünun”çüllərin müasirlilik və avropalılıq axtarışlarından da böyük mütəfəkkir ideoloq və vətəndaş kimi səmərəli şəkildə bəhrələnir, ancaq sələflərini təkrar etməyib, onların ideya, məqsəd və amallarını yeni tarixi-ictimai şəraitdə daha da inkişaf etdirib konsepsiya halına salmağa çalışırı. Bütün bu fədakarlıq və mübarizə əzminin gücünü Ə. Hüseynzadəyə türk xalqının (qövmünün) inkişafa qadir və qabil olması inamı verirdi. O, “Həyat” qəzetiñin birinci nömrəsində çap etdiyi program xarakterli “Qəzetəmizin məsləki” başlıqlı məqaləsində yazırı ki, “...dünya və həyat bir meydani-cəngdir. Bütün zihəyat daima yek-digərləri ilə rəqabət və mühiti-təbiyyələrilə mübarizədə bulunurlar. Digər millətlərlə və təbiətlə də dəmi canlı ünsiyyət şəraitində yaşayan bizlərə gəlinçə, şübhə yoxdur ki, tanrıdan nazil olan hikmətlə bir dinə – islama tapınmaqla şərəfli məqama yüksəlib dünən bir qismində qərar tutan ...millətimiz qəvi, zində, bil-cümə xəfi-həyat ilə müttəsif bir millətdir. Həm də tazə, cavan bir millətdir, hənu həyatın dövri-kəmala doğru gedən yolunun mənzili-əvvəlindədir. Sinni-kamal denilən bir dövrə vasil olmamışdır ki, qocalığa, zavala üz tutsun”. (Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Tərtib, tranliterasiya,

ön söz və şərhlər Ofeliya Bayramlinindir. Bakı, 2007, səh.103. *Qeyd*: Bundan sonra bu mənbədən verilən sitatların sadəcə səhifəsi göstəriləcək).

Bir halda ki, millətimiz qüvvətli, çalışqan və mövcud həyat tərzinə uyğun yaşamağa tez alışan, uyğunlaşandır, özü də hələ əqli-kamillik dövrünə çatmayıb ki, qocalığa gırsın, üz tutsun, zavala gəlsin, O, cavanlıq və tərəqqi dövründədir. Əlibəy bələ bir qürur dolu qənaətlə bildirirdi ki, “... qəzetəmizin əsl vəzifəsi..., borcu millətimizi qələmlə müdafiə və bu yolda mücahidədir. Lakin sair əqvam ilə rəqabət edərək, varlığımızı təqviyə etmək üçün əvvəl və əvvəl geriliyimizin səbəblərini mütaliə eyləmək lazımdır” (orada).

Ə. Hüseynzadə bu yolda təbii və hüquqi qanun-qaydalara uyğun olaraq təkamüllə inkişaf prinsipini əsas tutmağı da doğru yol hesab edirdi. Eyni zamanda anlayırdı ki, əsas məqsədə – tərəqqi və inkişafa, hürriyyət və xoşbəxtliyə çatmaq üçün iki böyük qüvvə ilə əməlli – başlı mübarizə aparmaq lazım gələcəkdir. Bunlar hər cür yeniliyə qarşı çıxan mühafizəkarlar – sağlar və qərbdən, Avropadan gələn hər cürə, hətta ən zəhərli və zərərli küləyi, mehi belə yenilik deyə gözlərinə təpən sollardır. O, hər iki qüvvənin –sağların və solların mövqelərinin milli inkişafə əngəl və zərərli olduğunu bildirərək yazırdı: “Biz...türk, müsəlman və rus rəiyəti bulunduğuımız üçün türklük və islam dairəsində və rus dövlətinin şərait-iqtisadiyyə və siyasiyyəsi daxilində tərəqqi etmək istəriz”. (yenə orada. səh.104)

Burada Ə. Hüseynzadə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, sanki Səid Ünsizadə (“Ziyayı-Qafqasiyyə” qəz.) ilə eyni mövqedə dayanıb. Ancaq başqa bir tərzdə sözünə belə davam edirdi:

“Biz arzu edərək ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, rus rəiyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyorlar deyilsin”. (orada) Bununla yanaşı, Ə. Hüseynzadə

ancaq Rusiya dövləti ərazisindəki türk və islam qövmünün deyil, bütün dünya türklərinin və islam ümmətinin hər hansı sahədə tərəqqi və irəliləyişini həm də ona görə arzu edib alqışlayır ki, birimizin irəliləyişi digərimizə də bu və ya başqa şəkildə səbəb olub təkan verər. Həmin mövqeyi o, belə ifadə edirdi: “Müsəlmanız, onun üçün dünyanın hər nərəsində xeyirxahı bulunduğumuz din qardaşlarımız tərəqqi etsə, biz o tərəqqiyi əz canü-dil alqışlarız! Türküz, binaənileyh türkün hər yerdə tərəqqi və təkəmmül ilə məsud olmasını arzu eyləriz. Rus təbəəsiyiz, binaənileyh bütün rus vətəndaşlarımıza məsudiyyət və zifahiyyət diliəriz. Və əlhasıl sıfati-səlasə ilə müttəsif olmamız bizi bütün islamın, ətrakın və rus camaatının xeyirxahı olmağa sövq edər” (yenə orada).

Əlibəy hər hansı milli və dini tərəqqini alqışlayıb, digər xalqlara sevgi və məhəbbət bəsləməklə yanaşı, millətəşəllərinin inkişaf adına “irtidad etmələrinin”, yəni üzü-döñüklüklerinin, necə deyərlər dindən-dondan çıxarmalarının qəti əleyhinə idi. Onun çox doğru qənaətinə görə, “Türkün irtidad edib firəngləşməsi, firənglərin, ya mürtəd-lərin tərəqqisi deməkdir, yoxsa türk, ya müsəlmanın tərəqqisi demək deyildir!..” Əli bəyin bu vətəndaş narahatlıqları, milli təəssüb hissi ilə vəziyyətdən çıxış yolu axtararkən tutduğu mövqe dövrün digər qələm əhli, fikir, milli mənəviyyat və əqidə sahibləri – H.S. Ayvazov (“Nədən bu hala qaldıq” pyesi), M.Ə. Sabir (“Qeyrət!” məqaləsi), A. Səhhət (“Bizdə millət uyqusu olur” məqaləsi) və b. tərəfin-dən də təqdir, müdafiə və inkişaf etdirilirdi. Onların qəti qənaətlərinə görə, özünü tanıayıb, haqqını dərk edə bilmə-yən hər hansı fərd və millət nəinki tərəqqi və inkişaf edə bilər, hətta digər xalqların içində əriyib tədricən simasızlaşar, yaxud da ayaqlar altında qalıb “mürur ilə tələf olar” (H. Zərdabi).

Ə.Hüseynzadə Qurani-Şərifin “Özünü tanıyan Allahını tanıyor” (Mən ərəfə nəfsəhu, fəqət ərəfə rəbbəhu) hədisinə istinadən bildirirdi ki, “...ancaq o taifə, o millət təriqi-fəlah və nicatda olur ki, özünü tanıya. Yəni hər qövm və millət öz qövmiyyətinə, lisanına, dininə, tarixinə, adət və əxlaqına və əlhasıl özünün bütün əhvali-maziyyət və hazırlığını, hətta əhvali-atiyyəsinə kəsb-i-vüquf eyləməlidir”. (yenə orada, səh.105)

Türkün özünü tanımı, öz tarixi keçmişinə, mədəni və mənəvi dünyasına, adət və ədəbiyyatına, keçmiş və gələcəyinə, həmçinin ictimai, iqtisadi, ticari və digər bilik və bacarıq sahələrinə bələd ~~olmasının~~ ən səmərəli vasitəsini onların türk (osmanlı) dilinə tapımb vaqif olmalarında görən Ə. Hüseynzadə bildirirdi ki, vaxtilə islam şərqində elm və maarif ərəb və fars dilləri ilə ifadə olunduğu üçün həmin dillər inkişaf etmişdi. Hazırda isə həmin funksiyani türk dili (osmanlı türkcəsi) daşıyır. Ona görə də bu dil inkişaf edərək ərəb və fars dillərinin lüğət tərkibindən də xeyli sözü mənimsemışdır.

“Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” məqaləsində Əlibəy həmin fikri bir qədər də ətraflı şərh edərək göstərir-di ki, qədim türkçədən fərqli olaraq, yeni türkçə (turkiyi-qədim və turkiyi-cədid) elm, ədəbiyyat və sənət sahəsində işlədildikcə ərəb və fars dillərindən o qədər söz alıb zənginləşdi ki, bu gün hər cəhətdən istənilən Avropa dilləri ilə rəqabətə gire bilər. Çünkü, Avropa dilləri yeni elmi-texniki terminləri latin və yunan dillərindən əzx etdiyi kimi, osmanlı türkcəsi də bu ehtiyacı ərəb və fars dillərinin hesabına ödəmişdir. Ərəb və fars dilləri də türk və islam qövmünə doğma olduğundan hər kəs tərəfindən anlaşılır. Belə olan halda biz nəyə görə özümüzə doğma olan dili qoyub Avropa dillərinə və ya bir başqa mənbəyə müraciət edib oradan söz axtarmalıyıq? Belə bir qənaətlə Ə. Hüseynzadə

yazırıldı: "...Türk şivələrindən biri olan osmanlı lisani o dərəcədə tövsi və təkamül etdi ki, ən ali, ən dərin fikirləri. Ən nazik, ən rəqiq hissələri ifadəyə bugünkü ərəbi və farsı dillərindən belə müstəqid və müqtədir olub bilpərvə hər hansı Avropa dilləri ilə rəqabət edə bilər". (yenə orada. səh.108).

Ə. Hüseynzadə onu da xüsusi olaraq vurgulayırdı ki, türk dili ərəb və farsın istənilən sözünə deyil, ancaq öz təbiətinə və qaydasına uyğun gələnləri qəbul edir. Qrammatikaya gəldikdə isə o, ərəb və fars dillərinin qrammatikasını (morfologiya və sintaksisini) qəbul etməz. Çünkü öz qrammatikası daha sadə və mükəmməldir:

"...Türkiyi-cədid ərəb və farsın lügətinə ehtiyac göstərir. Yoxsa sərf və nəhvi, qəvaidi-lisaniyyəsini qəbul etməz. Çünkü, öz qəvaidi-lisaniyyəsi bu dillərin qəvaidi-lisaniyyəsindən fitrətən daha bəsit, daha asan və binaənileyh daha mükəmməldir". (yenə orada). Bu surətlə Əli bəy avropalılar yunan və ölü latin dillərindən məsələn, "işıq", "səda", "nəvişən" sözlərini götürdükləri kimi, bizim də ərəb və fars dilindən "pərtov", "səda", "nəvişən" sözlərini götürərək fotoqrafa-pərtovnəvis, fonoqrafa-sədanəvs, telefona-durşeno və s. deməyi təklif edirdi. Çünkü, Gəncə, Şirvan, Qarabağ, Bakı, Osmanlı, İran və s. yerlərdə yaşayan türk qövmünün hər birinin şivəsində bir nöqsan (birində söz ehtiyatı kasadlığı, birində qrammatik qaydaların unudulması, bir başqasında ancaq iqtisadi, digərində isə mədəni və ədəbi və s. sahədən başqa digər sahələrə dair inkişafın son dərəcə zəifliyini) görən Ə. Hüseynzadə çıxış yolunu "orta yerdə, vəsətdə durmağa qeyrət etmədə" görürdü. Bu "orta yeri" isə, yuxarıda gördükümüz kimi. ərəb və fars sözləri ilə doldurulmuş osmanlı şivəsində (türkçəsində) tapırdı.

M. Hadi, H.Cavid və başqaları, o cümlədən "Füyuzat"ın davamçıları olan "Şəlalə", "Yeni Füyuzat" jur-

nalları Ə. Hüseynzadənin bu mövqeyinə tərəfdar olsalar da, onun dil siyaseti eksəriyyət tərəfindən (“Molla Nəsrəddin” jurnalı, F. Köçərli və b.) kəskin tənqidlə qarşılandığı kimi, özünü doğrultmadı. Ancaq o, Azərbaycan xalqını, ümumən türk və islam qövmünün həm maddi, iqtisadi və maliyyə cəhətdən, həm də mənəvi, dini və əxlaqi baxımdan paklığıni qoruyub daha da qüvvətləndirən, nəticədə azad və xoşbəxt bir millət görmək amalı ilə çalışırdı. “Qəzetəmizin məsləki” məqaləsində bu amalı bələ ifadə edirdi:

“... “Həyat” daima sərvəti-milliyyətin təzaüdi vəsaitini göstərməyə çalışacaq. Ticarət, ziraət və sənayeyə dair müzakirata girişəcəkdir. Bunlardan başqa həyati-milliyyəmizin ən birinci şərti əxlaq və ədəbin qəvaidi-həsənə və məmduhə üzrə olmasıdır. Əxlaq pozuqluğu, sırqət və qətl cinayətləri, kizb və böhtan, bügz və nifaq, həsəd və ilaxir məzmun sıfətlərlə müttəsif olan taifa əsla fəlah bulamaz. Bunun üçün “Həyat”ın vəzifələrindən biri də təhzibi-əxlaqi-millətə səy edib Qurani-Məcid və şəriəti-qərrayı-Məhəmmədi iqtizasınca insan nə cür olub və özündən qeyrilirlə nə tövr müəşirət və müamilə etməsi nöqtələrinə diqqət edəcəkdir”. (yenə orada. səh.105-106)

Əlibəy Hüseynzadə məhz bu mövqedən çıxış edərək, “Füyuzat” jurnalının birinci nömrəsində yazdığı program xarakterli “Həyat və meyli-füyuzat” başlıqlı məqaləsində bildirirdi ki, “Füyuzat”ın “seyz” sözünün cəmi olub, rifah və bərəkətə, bolluğa, maddi və mənəvi nemətlərin bolluğuuna, tərəqqiyat və kəmalatın şəşəyi-təcəllisinə dəlalət edərsə də, fəqət əsl məfhumu səadət və ələlxüsüs səadəti-mənəviyyədir, həqiqi zövq və səfalarlardan ibarət bir səadəti-mənəviyyədir.

Həyat isə mənayi-batinəsilə daimi bir meyli-səadət, bir meyli-füyuzatdır!..

Sözümüzə diqqət buyurulsun: “Həyat füyuzatdır” demiyoruz, “Həyat meyli-füyuzatdır” diyoruz!.. (“Füyuzat”

(1906-1907) Transliterasiya edəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi Ofelya Bayramlı. Bakı, Çəşioğlu, 2006, səh.2)

Göründüyü kimi, müəllif yaşamağın əsas mənasını maddi firavanlıqdan çox mənəvi və ruhi zənginlikdə, saflıqda və ucalıqda, bütün maddi bolluqdan zövq alma qabiliyyətində görür. O, elə bir sehr və əfsun arzulayır ki, millətimizi birdən-birə bütün vicdani və ruhi feyz mərtəbəsinə yüksəltsin. Ancaq bu arzunun reallaşma mümkünüsüzlüyünü dərk etməklə yanaşı, inanırkı ki, insanlar tədricən belə bir mərtəbəyə çatacaqlar. Bunun üçün əldə kifayət qədər vəsait və imkan vardır. Ona görə sözüna belə davam edirdi:

“Bu vəsaitlərin başlıcalarından biri söyləyib bildirməkdən, kəlam və vüquqf hasil etdirməkdən və bu surətlə fikir və zehni tənvir, ruh və qəlb təhyic eyləməkdən ibarətdir. Zehn və əql məntiq qüvvətilə tənəvvür, qəlb isə xəyal, təsvir və ahəng ilə təhəyyüc edər. Birinci təriqi tutan və zəka ilə hasil olan kəlamların məcmuuna ülum və funun, ikinci təriq ilə gedən və zəkədən ziyadə ilhamat ilə vücudə gələn bədayei-süxənə əşar və ədəbiyyat denir... Bəşəriyyət başlıca tənəvvürati-zehniyyə və təhəyyücatı-qəlbiyyə ilə tərəqqi və təkəmmül edib irəliləməkdə və ancaq bu iki təriq ilə naili-füyzat olmadadır. (orada. səh.2-3)

Bütün bunlar romantizmin prinsipləri idi; insanların zehnini, əqlini, fikir və düşüncəsini elmi biliklərlə, ruhunu, hiss və duygusunu, qəlb dünyasını ədəbiyyat və sənətin, mədəniyyət və mənəviyyatın gücünü, onların ardıcıl təbliğ və təşviqi ilə işıqlandırıb xəyal aləminin ənginliklərinə qaldırmaq, zehnlərdəki bütün xurafat və kəsaləti, cəhalət və süstlüyü, fəaliyyətsizlik və geriliyi aradan qaldırmaq, bu yolla nicata çatmaq. “Füyuzat” bütün bu vəzifələri göz öünüə almaqla millətin ruhunu, düşüncə və fikir dünyasını yüksəltmək, onu xoşbəxtlik amalı üstə kökləyib ənginliklərə ucaltmaqdan ibarət idi. O, Osmanlı ədəbiyyatından başqa

digər türksoylu xalqların ədəbiyyatlarında bu yüksək vəzifələri icra edə bilmək qüdrəti və səviyyəsini görə bilmədiyi üçün yazardı: “Osmanlı türklərinin ədəbiyyati-cədidələri müstəsna olduğu halda, İranla (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur. – A.B.) bərabər şair türklərin əşar və ədəbiyyatları tilsimə giriftar olmuş kibi bir nöqtədə donub qalmışdır.” (orada, səh.3-4). O, şair və ədiblərin güldən, bülbüldən, məktəb və maarifdən yazmalarını qəbul edə bilməyib qarşıya belə bir vəzifə qoyurdu ki: “Ədiblərin, şairlərin borcu bir tərəfdən türkcəmizi fəsahət və bəlağətlə, ahəngi-üslub ilə islah və təzyin, digər tərəfədn ruhumuzu təsvirat-nəfisə və xəyalati-mühəyyicə ilə müaliyyatə sövq etməkdir...” (yenə orada, səh.4)

Təsadüfi deyil ki, “Füyuzat” əsasən Türkiyə romantik ədəbiyyatına və Avropa maarifçi romantik ədəbiyyatına üstünlük verir, Midhat Paşa, Ziya Paşa, Çete, Bayron, Şiller və başqaları haqqda elmi məqalələr, onların əsərlərinindən tərcümələr dərc edirdi. Bu da onun publisistikasına bir elmlilik və bəlağət gətirirdi. O, xalqa xidmət amalı ilə fəaliyyət göstərdiyi halda işdə xalqla yaxınlaşa bilməyib, daha uca mərtəbədən, elmi məntiq və ruhi ucalıqla səslenməklə mülləti azadlığa və hürriyyətə yüksəldəciyini zənn edirdi.

1926-cı ildə “Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətinin 5 martda olan təntənəli iclasında söylədiyi və sonra lütfən yazüb cəmiyyətə verdiyi nitqində (“Ədəbi parçalar” jurn., 1926, №1) ədəbiyyat və sənət məsələlərində özünün qərbə hədsiz aludəciliyində və yüksək elmi üslubda yazmasında xoş niyyətdə olsa da, səhvən ifrata vardığını etirafla bildirmişdi:

“Ağac əyri idi, eks cəhətinə ikmal lazım idi ki, düzəlsin. Vaqıən ağac düzəldi. Fəqət bir də yüksəlməsi icab edərdi. Xəta edərək, zənn etmiş idim ki, doğrudan doğru yüksək şeylərə müraciət etmək kafidir.

Xeyr! Əvvəla aşağılara enmək lazım idi. Bunu bəndən sonrakılar yapdılar.” (Ə.Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006. səh.299)

Sonra o, sözünə davam edərək bildirirdi ki, hər bir maddi və mənəvi güc kimi ədəbiyyat da torpağa, aşağılara - xalqa tərəf endikcə onun gücü və ucalmaq imkanları, enerjisi artı:

“Ədəbiyyat da böylədir. Xalqa enmədikcə yüksəlməz. Əvvəla xalqa, köylüyü, əmələyə vəlhasıl böyük kütləyə qədər enməli, sonra bunlarla bərabər yüksəlməyə çalışmalıdır. Böyük ədiblər, böyük alimlər, həkimlər çoxun içindən çıxa bilir, yoxsa tək-tük yüksəlmə burjuanın, aristokrasinin içindən yüksəlməz. Bütün millət ən aşağı təbəqətini qədər heyəti-ümumiyyəsi ilə yüksəlməli ki, içindən ədiblər, şairlər, sənətkarlar, böyük-böyük millət xadimləri çıxsın!..” (orada, səh.299-300)

O, oynayan uşağın öz topunu yerə vurma dərəcəsinə uyğun olaraq göyə qalxmasını millət xadimlərinin, ədəbi şəxsiyyətlərin xalqa enməsinə bir örnek, bir nümunə kimi diqqətə çatdırırırdı.

Ə. Hüseynzadə yenə 1926-cı ildə Bakıda nəşrə başlayan “Şərq qadını” jurnalında dərc etdirdiyi “Şərq qadınlığı” və “Şərq qadını” məcmuəsi “məqaləsində jurnalın dilinin sadəliyini, anlaşılıqlı olmasını belə təqdir edirdi:

“Dil cəhətinə gəlincə, məcmuə Azərbaycan türklərinin sadə köylü və zəhmətkeş lisanıyla yazıldığı üçün Şərq ölkələrində yaşayan milyonlarca proletar qadınları bu dili anlamaqda müşkülət çəkməzlər. Çünkü geniş Türküstən və Türkmenistan şəhərlərində yaşayan kəndlilərin dilinə yaxın olduğu kibi, İran Azərbaycanında öz dili, Krim və Türkiyə - Anadolu dilinə də bir doğma qardaş kibi yaxındır.” (yenə orada. səh.298)

Bütün bu etiraf və qənaətlər uzun illərin axtarış, düşününcə və tarixi gedişatın soyuq məntiqindən irəli gəlirdi. Həmin etiraflara qədər Ə.Hüseynzadə insanların, ümumən bəşəriyyətin nicatını, azadlıq və istiqlaliyyətini cəmiyyət üzvlərinin hər birinin, sinif və silklərin, millət və məzhəblərin bir-birlərinə məhəbbət bəsləmələrində görür və belə bir zamanın gələcəyinə inanırdı. O, “Nicat məhəbbətdədir!..” (orada, səh.81-84) məqaləsində yazırkı ki, “Məhəbbət insanların haqq yolunda bir-birlərini və hər biri cümləyi sevmələridir. “...Ədl olursa, hürriyyət də olur, hürriyyət olursa, məhəbbət və məvəddət də olur.”

Demək, ölkədə qanunlar ədalətlə icra olunsa, əmin-amanlıq və səadət hökm sürər. Səadət olan yerdə məhəbbət olar. Belə bir cəmiyyətin qurulması isə cəmiyyətdə və ölkədə “zəka səltənətinin” hökm fərma olması ilə, yəni ağıl və vicdanın, elm və ürəfanın təntənəsi ilə mümkün ola bilər. Ə.Hüseynzadə bəşəriyyətin əsrlərdən bəri keçdiyi təbii təkamül yoluna nəzər salarkən belə bir dövranın gələcəyi-nə qəlbən inanırdı. O, “İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz” (“Füyuzat” (1906-1907). Bakı, 2006, səh.353-359) başlıqlı məqaləsində bildirirdi ki, belə bir cəmiyyətin yaranması üçün bütün həyatı və ətraf aləmi basan mənəvi, əxlaqi, dini, elmi, ictimai, siyasi və s. üfunəti, bu cür üfünət mənbələrini ortadan götürə bilən əsl fəadilər lazımdır: “Fədai lazımdır, fədai! Yuxarı sıçrayan murdarlıqlardan qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyaşlı fədai!” (orada, səh. 354-355)

Əlibəy Hüseynzadə türkləşmək dedikdə türksoylu xalqların özünün zəkali, çalışqan, cəsur və ədalətli, məğrur və igid, adil və hökmran, mədəni, mənən saf ruhuna tapınmaq, varlığındakı bu keyfiyyətləri oyatmaq və hərəkətə keçmək, islamlaşmaq dedikdə əsrlərdən bəri cürbəcür təhrif və aşın-

malara uğradılmış islamın bakırılıyını, saflıq və gözəlliyini, elm, tərəqqi və həqiqətə olan təşnə sevgisini bərpa edib bu keyfiyyətlərin cəmiyyət və insan mənəviyyatında hakim olmasını, avropalaşmaq dedikdə isə avropa xalqlarının fikir, elm, düşüncə və əməl tərzinə vaqif olmayı nəzərdə tuturdu. Bildirirdi ki, biz bu keyfiyyətlərə çatmayıb avropanın fikir və düşüncəsinə yiylənə bilməsək, onun mədəsində həzm olunmağa məhkumuq.

Bütövlükdə “Füyuzat” jurnalistika və ədəbi, elmi məktəbi Azərbaycan xalqının ruhunun yüksəldilməsinə, onun yüksək arzu və əməller dalınca qaçaraq xəyal qanadlarında mübarizə və tərəqqiya, hürriyyət və ədalətə can atmağına rəvac verə bildi, xalqın əzəmət və vüqarını, dövlətçilik yaddasını özünə qaytardı. Hazırkı dövlət bayrağımızın rəng rəmzlərinin milli-tarixi rəng yaddasını bərpa etdi. Sonra estafeti “Dirilik”, “Açıq söz”, “Azərbaycan” aldı. Onlar “Doğru söz”, “Yeni füyuzat”, “Şəlalə” və digər qəzet və jurnalların iştirak etdiyi məktəbin səmərəli cəhətlərini inkişaf etdirib soydaşlarını həyata hazırladılar. Bütün bunlar “Həyat”dan başlayıb elə həyatın özündən feyz almaq sənətini öyrədən “Füyuzat” jurnalistika və ədəbi-elmi məktəbinin Azərbaycan ictimai-fikri və dövlətçiliyi tarixində mühüm mövqe tutduğuna əsasdır.

“Füyuzat” jurnalı. Biblioqrafiyası haqqında bəzi qeydlər

***“Füyuzat” jurnalı. Biblioqrafiya.
Bakı, “Orxan” NPM, 2002.***

Sovet ideologiyasının uzun müddət kölgə saldığı millimənəvi sərvətlərimizdən biri də “Füyuzat” jurnalı və füyuzatçılıq ideyalarıdır. Lakin son illər bu jurnalın və onun yaradıcılarının da üzərindəki “tilsim” götürülmüşdür. Bunu Əlibəy Hüseynzadə və “Füyuzat”da ədəbi məktəb haqqında filologiya elmləri namizədləri Ofelya xanım Bayramlı, Rasim Kamaloğlu, Şamil Vəliyev (Körpülü) və başqalarının bir-birinin ardınca işiq üzü görən araşdırmları da sübut edir. Bu tədqiqatların sırasına tarix elmləri namizədi Aydın Xəlilovun tərtib etdiyi və “Bir neçə söz”ü ilə çap olunan “Füyuzat” jurnalı. Biblioqrafiya (Bakı, 2002) adlı nəşr də əlavə olunmuşdur.

Biblioqrafiya Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi və Azərbaycan MFA Füzuli adına Əlyazmalar İnstитutunun birgə nəşri olaraq AAM-in direktoru, AMEA-nın müxbir üzü Nizami Cəfərovun və Əlyazmalar İnstитutunun direktor əvəzi, filologiya elmləri namizədi Məmməd Adilovun elmi redaktorluqları (rəyçi mərhum akademik M.C.Cəfərov) ilə çap olunmuşdur.

Bəri başdan deyək ki, 1906 və 1907-ci illərdə nəşr olunaraq cəmi 32 nömrəsi çapdan çıxan və Azərbaycan milli-ictimai düşüncəsinin daha da inkişaf edib zənginləşməsində mühüm rol oynayan “Füyuzat” jurnalının biblioqrafiyasının hazırlanaraq bu günün (və gələcəyin) oxucularına çatdırılması alqışa layiqdir.

Cünki, əvvəla, qeyd etdiyimiz kimi, “Füyuzat” jurnalı ictimai-milli və bədii sərvətimizin ən qiymətli incilərindəndir, ikincisi də bu jurnalın nüsxələrinin nadir eksponatlara çevrildiyini nəzərə alsaq, nəşrin əhəmiyyəti kifayət qədər aydın olar. Bundan başqa “Biblioqrafiya” XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuat və ədəbiyyat tarixi araşdırıcıları üçün qiymətli töhfədir.

Təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə türk dünyasında xalqın maarifləndirilməsi, onun müasir dünya və Avropa mədəniyyətinə elmi-mədəni əsaslara dayanmaqla, qovuşub ondan bəhrələnməsinə, eyni zamanda türkçülük, vətən və millətpərvərlik ideyalarının bərqərar olmasına nail olmaq məqsədi daşıyan “Füyuzat”ın əsas ağırlığı bir redaktor, yaziçi, şair, publisist, ictimai xadim, hər şeydən əvvəl vətəndaş alim kimi Əlibəy Hüseynzadənin üzərinə düşürdü. O öz vəzifəsinin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmək üçün hər nömrədə məqalə, şeir, tərcümə və digər yazılarla çıxış edirdi. Bununla yanaşı “Bir neçə söz”də deyildiyi kimi: “...Jurnalın nəşrində Ə.Hüseynzadə ilə çiycin-çiyinə işləyən böyük ədəbi qüvvə fəaliyyət göstərmişdir. Bu, jurnalda iştirak edən ədib və müxbirlərin təmsil etdiyi coğrafi dairənin genişliyində də özünü göstərir”.

“Füyuzat”da Azərbaycan, Türkiyə, İran, Kipr, Misir, Krım, Ruminiya, Xivə, Buxara, Yalta, Batum və b. diyarlardan, habelə Nizami, Sədi, Hafız, Şekspir, Bayron, Gete, Tolstoy, Füzuli, Şiller, Bakıxanov, Mendeleyev və b. dahlərin əsərləri, yaxud onlar haqqında elmi və publisistik məqalələr çap olunurdu. A.Xəlilov bütün bu əsərləri müəlliflərin əlifba sırası və onların nəşr xronologiyası üzrə düzərək pocziya, pyeslər, tərcümə ədəbiyyatı, publisistika, məktublar bölmələri (hətta məlumat və elanlar da) üzrə qruplaşdırılmışdır. Bu, oxucunun və tədqiqatçının işini asanlaşdırmaqla yanaşı, jurnalın mündəricə zəngin-

liyi haqqında geniş və dolğun təsəvvür alınmasına şərait yaradır.

Lakin bu qiymətli nəşrdə müəyyən dolaşıqlığa da yol verilib. Belə ki, Aydın Xəlilov “Bir neçə söz”də “Füyuzat”ın əsas müəlliflərindən olan, görkəmli romantik şairimiz Məhəmməd Hadinin bu jurnalda işlətdiyi imzalarından danışarkən (səh.7) “Dəli şair” və “Füyuzati” imzalarını da ona aid edir.

Həmin mülahizə ilə də jurnalda “Dəli şair” imzası ilə çap olunan “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” (səh.11) şeri ilə “Füyuzati” imzalı “Həsbi-hal, yaxud bizim Hadinin iztirabı” (səh.14) şerini səhvən M.Hadinin adına çıxır. Halbuki elmi ədəbiyyatda hər iki imzanın M.Hadiyə deyil, Əlibəy Hüseynzadəyə aid olması fikri təsdiqlənməkdədir. Məsələn, mərhum ədəbiyyatşunas-alim, ΛΜΕΑ-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin ikinci cildində (səh.411) “Füyuzati” imzasının Ə.Hüseynzadəyə aid olduğunu göstərir. Rasim Kamaloğlu isə “Türkçülüyün babası” (Bakı, Elm, 2000) adlı monoqrafiyasında M.Hadinin “Füyuzat”da “Füyuzati” imzası ilə çıkış etmədiyini, bu imzanın Ə.Hüseynzadəyə məxsus olduğunu söylədikdən sonra fikrini əsaslandırmaq üçün, doğru olaraq, yazır: “... O dövrün yazılmamış ənənəsinə görə, hər hansı qəzet və jurnalda həmin mətbü orqanın adını təmsil edən imza ilə yalnız onun sahibi-ixtiyari və ya “baş mühərriri” (redaktoru) çıkış edirdi. Bu səbəbdən də Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetini çıxardanda ara-sıra “Həyat” imzası ilə, “Füyuzat” jurnalını nəşr edəndə isə “Füyuzati” imzası ilə çıkış etmişdir”. (səh.42)

Ümumiyyətlə, “Həsbi-hal...” şerinin və “Füyuzati” imzasının M.Hadiyə deyil, Ə.Hüseynzadəyə məxsus olması barədə R.Kamaloğlunun gətirdiyi faktlar kimi söylədiyi fikir və qənaətlər də tutarlı və inandırıcıdır.

Qeyd edək ki, həmin şeir və imzanın Ə.Hüseynzadəyə aid olduğunu digər elmi mənbələr də (Şamil Vəliyev (Körpülü). Füyuzat ədəbi məktəbi . Bakı, Elm, 1999, səh.391; Əli Heydər Bayat . Əli bəy Hüseynzadəyə və Türkiyədə yayınladığı əsərləri. İstanbul, 1992, səh.52-53) təsdiq etməkdədir. Filologiya elmləri namizədi Rasim Kamaloğlu yuxarıda adını çəkdiyimiz məzmunlu tədqiqatında (bax; səh.43) “Dəli şair” imzasının da Ə.Hüseynzadəyə məxsus olduğunu əsaslandıra bilib.

Ş.Vəliyev (Körpülü) isə “Füyuzat” ədəbi məktəbinə həsr etdiyi tədqiqatında (bax, səh.352) həmin imza ilə çap olunan “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” şerinin Ə.Hüseynzadənin və yaxud da Türkiyədə Dəli Hikmət kimi tanınan şairin qələminə məxsus olması fikrini chtimalla söyləsə də, onun M.Hadi tərəfindən yazılımasını təsdiq edir. Bundan əlavə Ş.Vəliyev “Odlar yurdu” qəzetiinin avqust 1989-cu il tarixli 16-cı nömrəsində “Dəli şair”, “Həyatı”, “Füyuzati”, “Turani” və s. imzaların Ə.Hüseynzadəyə məxsusluğunu göstərərək onun biri “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” olmaqla, iki şerini oxuculara təqdim etmişdir.

Filologiya elmləri namizədi Aybəniz Əliyeva (Kəngərli) həmin şerin və “Dəli şair” imzasının türk şairi Dəli Hikmətə məxsus olduğunu özünün “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük” kitabında (Bakı, Elm, 2002, səh.50-51) əsaslandırmağa çalışırsa, filologiya elmləri doktoru İslam Ağayev “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeri” adlı monoqrafiyasında (Bakı, Elm, 2002, səh.62-64) həmin şeir və imzanın Ə.Hüseynzadənin olduğuna dair dəlillər gətirir.

Bizə İ.Ağayevin dəlilləri daha əsaslı görünür. A.Əliyeva isə bu barədə söylədiyi mülahizələrini əsaslan-

dürmaq üçün həmin şerin heç olmasa Dəli Hikmətin divanında olub-olmaması haqda da bir söz deyə bilmir.

“Biblioqrafiya”da da göstərildiyi kimi, M.Hadi həmin şerə cavab olaraq jurnalın sonrakı nömrələrinin birində “Dəlilər Mühibbi” imzalı və “Dəli şairə Dəlilər mühibbi (dəliləri sevən, onların dostu – A.B.) olan bir quşun köməyi” qeydi ilə “Tövsiyeyi-mürş” şerini yazmışdır. Əgər “Heyrət, yaxud...” şeri və “Dəli şair” imzası M.Hadinin olmuş olsaydı, o, heç vaxt özü özünə “mühibb” olub bu şeri qələmə almazdı. Jurnalda şerə verilən aşağıdakı qeyd də bunu göstərir: “Dəli şairə, dəlilər mühibbi olan bir quşun köməyi”.

Qeyd etdiyimiz kimi, əgər “Dəli şair” imzası M.Hadiyə aid olsaydı, şerə belə bir qeyd verilə bilməzdi. Çünkü burada birinin digərinə bəslədiyi dostluq məhəbbəti və etdiyi köməkdən səhbət gedir, daha kiminsə öz-özünə məhəbbət və köməyindən yox.

Deyilənlərdən aydın olur ki, “Dəli şair” və “Füyuzati” imzaları və bu imzalarla çap olunan şeirlər Məhəmməd Hadiyə yox, Əli bəy Hüseynzadəyə məxsusdur.

“Yeni Füyuzat”ın ikinci həyatı

Milli-ictimai fikrimizin və dövlətçilik şüurumuzun inkişafında mətbuatın rolü əvəzsizdir. Ona görə filoloji, tarixi və sosioloji tədqiqatlarda bu mənbəyə – mətbuat nümunələrinə müraciət və istinadlar qəcilməzdir. Əlibbamızın bir neçə dəfə dəyişdirilməsi, nəşri artıq tarixə çevrilən nüsxələrinin ayrı-ayrı fondlarda pərakəndə şəkildə səpələnməsi (və əksər halda yararsız hala düşməsi), həmçi-nin onlardan istifadə edə bilən mütəxəssislərin sayının get-dikcə azalması ucbatından əlçatmaza çevrilən həmin nümunələrin tam mətnlərinin hazırlığı əlibbada kitab şəklin-də yenidən çap edilməsi zərurətini qarşıya qoymuşdur. Həmin taleyüklü vəzifənin vacibliyini, vətəndaşlıq şərəfini və məsuliyyətini dərk etməklə yanaşı, onun icrasına girişən elmi kadrlar isə barmaqla sayılacaq qədər azdır. Cənki bu, ağır, səbirli və səriştəli, diqqətcil zəhmət tələb edir. Yaxşı ki, bütün çətinliklərinə baxmayaraq, həmin işə girişib onun öhdəsindən gələn vətəndaş qeyrətli alımlarımız tapıl-maqdadır. Nəticədə “Ökinçi” qəzetinin tam mətni mərhum mətnşünas alımlarımızdən Turan Həsənzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının faksimile nəşri T. Həsənzadə, Elmira Qasımovə, Əliheydər Hüscynov və b. “Füyuzat” jurnalının faksimile nəşri isə Ofelya Bayramlı tərəfindən uğurla həyata keçirilmişdir. Əvvəlki iki nəşrə – “Ökinçi” və “Molla Nəsrəddin” jurnallarının yenidən ictimaiyyətə çatdırılmasına görkəmli mətnşünas və ədəbiyyatşünas alım Əziz Mirəhmədov ümumi rəhbərlik və redaktorluq etmişdir. Bu alımlar adları çəkilən nəşrlərlə həm də özlərinə abidə ucaltmışlar. Belə bir abidəni özlərinə ucaltmayı kon-

kret istiqamətlər üzrə həyata keçirdikləri nəşrlərlə rcallaşdırı bilən alimlər sırasına Şirməmməd Hüseynov, Fərəh xanım Əliyeva və Kənan Aslan da daxildir. Yuxarıda adları çəkilən vətənpərvər alim-tədqiqatçılar sırasında əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru Hüseyin Həşimli də vardır.

Kifayət qədər ciddi və məhsuldar, nəzəri hazırlıqlı tədqiqatçı və mətnşünas alim olan H.Həşimli “Yeni Füyuzat” jurnalının tam mətnini hazırlı əlibəmizə çevirərək 2010-cu ildə Bakıda “Elm və təhsil” nəşriyyatında ayrıca kitab halında çap etdirmişdir. Kitabın çapına əməkdar elm xadimi, akademik İsa Həbibbəyli rəy vermişdir.

Onu da deyək ki, “Füyuzat”ın faksimili Ofelya xanım Bayramlı, “Yeni Füyuzat”ın tam mətninin nəşrini Hüseyin Həşimli öz vəsaitləri ilə çap etdirmişlər. Hazırladıqları nəşrlərə Ofelya xanım “Milli mədəniyyətimizin böyük abidəsi”, Hüseyin Həşimli isə “Yeni Füyuzat”ın yeni həyatı” adlı geniş və məzmunlu ön söz də yazmışlar.

Birinci nömrəsi 1910-cu ilin 18 oktyabrında, sonuncu nömrəsi isə 15 mart 1911-ci ildə işıq üzü görən “Yeni Füyuzat” jurnalı, adından da göründüyü kimi, “Füyuzat” jurnalistika məktəbinə daxildir. Ona görə də “Füyuzat” kimi o da romantizm ədəbi cərəyanını təmsil edir. Jurnal birinci nömrəsindəki “Başlangıç” başlıqlı təqdimat məqaləsində oxucularına bildirirdi ki, “...Məcmuəmizin məsləkin-dən bəhs etməyi ziyad görürüz. Məcmuədə görüləcək imzalar ötdən bəri mətbuatda görülmüş, binaən ileyh məsləkləri tanınmış insanlardır. Məcmuənin məsləki də o imzaların məsləkləri olacaqdır”.

“Yeni Füyuzat”ın “sahibi-imtiyaz və müdiri-məsulu” Əli Paşa Hüseynzadə, “Sər mühərriri Əhməd Kamal”, əməkdaşları və əsas müəllifləri Axund Yusif Talibzadə, Abdulla Şaiq Talibzadə, Əli Paşa Səbur Hüseynzadə,

Əhməd Kamal, Nəmət Bəşir Hacıyev, Oli Mişan, Əli Ricai Daizadə, Məhəmməd Sadiq Axundov və b. idilər. Bu müəlliflərin hamısı romantizm ədəbi cərəyanına mənsubdular. Onların məqalə və şeirlərində türk-islam birliyi, vətənpərvərlik və istiqlal ideyaları təbliğ, tərənnüm edilir, Qərb dünyasının militarizm və müstəmləkəçilik siyasəti ifşa olunur, Şərqə qarşı səlib yürüşlərinin mahiyəti açılırdı. Jurnalda həmçinin M.Ə.Sabirin, Namiq Kamalın, Əliqulu Qəmküsərin və b. müəlliflərin şeir və məqalələri də çap edilmişdir. Maraqlıdır ki, Sabirin “Eşidənə” ünvanlı taziyanasından sonra jurnalda bu ümumi başlıq altında ayrı-ayrı müəlliflərin taziyanə və beytləri çap edilmişdir.

H.Həşimlinin ön sözündə “Yeni Füyuzat”ın milli mətbuat tariximizdəki yeri, onun mövzu dairəsi, ayrı-ayrı müəlliflərin yaradıcılıq xüsusiyyətləri və jurnalın ümumi məzmununun zənginliyinə bəxş etdikləri töhfələr haqqında müfəssəl elmi məlumat verilmiş, təhlil aparılmışdır. Alimin də yazdığı kimi, “Yeni Füyuzat”ın feyzləri barədə çox danışmaq olar... Amma jurnal haqqında ən yaxşı sözü onun özü deyə bilər, fikrindəyik... Beləcə, “Yeni Füyuzat” nəşrə başlamasından düz yüz il sonra yeni həyatına qovuşdu...”

Bu işdə filologiya elmləri doktoru Hüseyn Həşimliyə minnətdar olmaqla yanaşı, arzu edərdik ki, gələcəkdə onun faksimile nəşrinə əlaqədar qurumlar yardımçı olsun və həmin nəşrdə texniki tərtibata, xüsusən yazıların başlıqları ilə imzalar və tarixlərin şriftlərinin fərqinə diqqət yetirilsin.

Haşim bəy Vəzirovun nəşrləri və jurnalistikası

Azərbaycan ictimai-mədəni fikri tarixində özgün yeri olan ədib, naşir və jurnalistlərdən biri də Haşim bəy Vəzirovdur. Hər şeydən əvvəl qüvvətli milli təəssüb hissini, mübariz ruhlu iradəyə, yorulmaq və usanmaq bilməyən bir fəallığa malik olan Haşim bəy milli ədəbi və mədəni fikrimizin inkişafı yolunda dramaturq, tərcüməçi, publisist, naşir və jurnalist, müəllim, ictimai xadim (Şuşa şəhər dumasının üzvü, “Səfa” xeyriyyə cəmiyyətinin sədri və s.) kimi qızgın fəaliyyət göstərmiş, zəngin və çoxçəsidli irs qoyub getmişdir. Ədəbi və jurnalistik fəaliyyətinə hələ İrəvan Müəllimlər Semenariyasında tələbə ikən başlayan H.Vəzirov XIX əsrin 80-90-cu illərində, “Kəşkül” qəzeti, SMOMPK-a (Sbornik Materialov Opisanie Mestnostey i Plemen Kafkaza) orijinal və xalq ədəbiyyatından toplama materialları göndərmiş (onların bəzisi çap olunmuş), XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq “Kafkaz”, “Novoe obozrenie” (Tiflis) ”Kaspi”, sonralar ”İrşad, (Bakı) qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmişdir.

”Irşad”da işləyərkən Haşim bəyə bir müddət həmin qəzetiñ müvəqqəti redaktoru kimi çalışmaq fürsəti də düşmüş və bu hadisə H.Vəzirovun gələcək fəaliyyət istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdı. Bu haqda Haşim bəy Vəzirov (Haşim bəy Vəzirov “Keyfim gələndə” (Mətnin tərtibi, ön söz, müqəddimə və qeydlər filologiya elmləri doktoru Ağarəfi Zeynalzadənindir), Bakı, Şuşa nəşriyyatı, 2001) adlı monoqrafik tədqiqatında (səh.5-90) Ağarəfi Zeynalzadə yazmışdır:

“1906-ci il dekabr ayının 5-də “İrsad”ın redaktoru Əhməd bəy Ağayev səyahətə çıxır və 1907-ci il yanvarın 23-də səyahətdən qayıdır. Bu müddət ərzində, demək 1906-ci il dekabrın 5-dən 1907-ci il yanvarın 23-dək (1906-ci ildə 18, 1907-ci ildə isə 15) qəzet Haşim bəyin redaktorluğunu ilə çıxmışdır.

... Redaktorluğu ilə qəzet texnikasına bələd olduqdan sonra o, müstəqil qəzet çıxarmaq fikrinə düşmüş və bu məqsədlə rəsmi dairələrə müraciət etmişdir”. (səh.16).

Milli mətbuat tariximizdə “Tazə həyat” (1907-1908), “İttifaq” (1908-1909), “Səda” (1909-1911), rus dilində “Kavkazes” (1912), “Sədai-Vətən” (1911), “Sədai-həqq” (1912) və s. qəzetişlərin, “Məzəli” (1914-1915) satirik jurnalının redaktor və naşiri kimi tanınan H.Vəzirov (1911-ci ildə “Nida” adlı bir qəzetiñ də nəşriñ icazə almış, lakin həmin qəzetiñ icazəsi ləğv edildiyi üçün çıxmamışdır.) öz qəzetiñ mətbəəsində ədəbi, publisistik və elmi-kütləvi xarakterli həm orijinal, həm də tərcümə kitabları da nəşr etmişdir. Mündəricə, mövzu, məzmun və müəlliflər kontingentinə görə zəngin olan həmin kitabların tam olmayan siyahısı belədir: Y.V.Çəmənzəminli “İki hekayə” (1911), M.S.Ordibadi “Qanlı sənələr” (1911), “Nisvani-İslam və madam Olqa” (tərcümə) (1911), Seyid Hüseyn. “Aqi-valideyn, yaxud zavallı Məşədi Zaman”, Mehdi bəy Hacıbababəyov. “Rəhimli Mələk”, Ələjdər Seyidzadə Zakir. “Məhəbbəti-madəranə”, Ağababa bəy İsrəfilbəyov. “Pişik balası”, Cəfər Bünyadzadə. “Kəşkül və yaxud nəğmələr məcmuəsi”, yenə onun “İki oğul və yaxud vətən məhəbbəti”. Əli Məsum. “Maarif yarpağı, insanı həvvavü-həvəs fəna edər”, Rza Zaki. “Fədai-eşq” (1912), Süleyman bəy Məlikyecanov. “Bir Sahənin sərgüzəsti”, Məmməd Əmin. “Eşqin sonu”, Əli Fəhmi. “Zülmü-bəşər və mürüvvət”,

Axund Əbdürrəhim. “Şəriət” (1911), Məhəmmədəlizadə. “İzahlı təcrid” (1911), L.N.Tolstoy. “Allah haqqı görər, amma tez aşkar etməz” (1912), “Dirilik yolu” (1913), “Qafqaz əsiri” (1913) və s. (Bax: A.Zeynalzadə. Göstərilən əsəri, səh.77-78).

H.Vəzirov “Səda” mətbəəsində özünün “Döymə qapımı, döyərlər qapını” (1911) komediyasını və “Rus-müsəlman məktəbinin 25 illik yubileyi münasibətilə” (1913) əsərlərini də kitabça şəklində çap etmişdir.

Onun kitab nəşri sahəsində fəaliyyəti 1908-ci ildən başlanır. Həmin ildə Haşim bəy 115 səhifədən ibarət “Qafqaz şüərəsi Molla Pənah Vaqifin ələ düşən şeirlərinin məcmuəsi” kitabını tərtib edərək, “Vaqifin tərcüməyi-halından məlumumuz olanlar” (1908) adlı ön sözlə çap edib “Tazə həyat” qəzetiinin 1908-ci il müştərilərinə hədiyyə göndərmişdir.

Adından da göründüyü kimi, həmin kitabçada M.P.Vaqifin “ələ düşən şeirləri” toplanmışdır. Ön sözə isə Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Şuşaya hücumu, ikinci dəfə qala şəhəri alması, qətli, həmçinin o dövrdə Qarabağ Xanlığında cərəyan edən digər hadisələr və xanlığın ictimai-siyasi həyatında mühüm xidmətləri olan görkəmli Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin “bir cüzi ədavət səbəbinə” oğlu Əli bəylə birlikdə, “Batmanqlınc” ləqəbli Məhəmməd bəy Cavanşirin əmri ilə Cıdır düzündə öldürülməsi məsələlərindən söhbət açılmışdır. H.Vəzirov M.P.Vaqifin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqda danışarkən yazdı:

“Vaqifin adı Molla Pənahdır. Özü də əslən Qazax mahalından olub, Qarabağda sükunət ediyordu... (səh.1)

Molla Pənah Şirinkəlam, fəsahətli və bəlağətli kişi idi...

Təqazayı zaman götürdükcə öz türki dilində şeir deməyə artıq həvəsi var idi. Bu şairin əbyat və qəzəliyyatında

əksər ittifaqda bir para rəmzli və cinas sözlər müşahidə olunur". (səh.2).

Qarabağ xanlığını İranın tabeliyindən xilas etmək məqsədi ilə İbrahimxəlil xanın göstərdiyi cəhdələr – Türkiyədən kömək istəməsi və s. haqda ön sözdə Haşim bəy yazırdı:

“1212 tarix hicridə ki, Ağa Məhəmməd xan Qacar dübarə (ikinci dəfə – A.B.) Qarabağın üstünə gəldi, İbrahim xan onun müqavimətinə tab gətirə bilməyib Caru-Bəlakənə qaçıdı. Ağa Məhəmməd xan Şişə qalasını alan kimi Molla Pənah Vaqifi, onun oğlu Əli ağanı və İbrahimxəlil xan tərəfindən Türkiyə dövləti Qarabağ xanlığın təhti-himayəsinə almaq müşavirəsi üçün səfir göndərilmiş Mirzə Əli Məhəmməd ağayı dustaq etdirdi. Vədə verdi ki, bunları növbə ilə öldürtdürəcək. Bu dustaq olunanlardan Mirzə Əli Məhəmməd ağayı ki, əlan Qarabağda sükunət edən Vəzirovların cəddi idi, öldürdü. Amma Molla Pənahla oğlunun qətli ikinci günə təxir olundu. Lakin əz qəza həman Mirzə Əli Məhəmməd ağanı öldürdürüən gecəsi Ağa Məhəmməd xanın özün də öldürdülər. Camaat arasında belə əştəhar tapdı ki, (şayiə yayıldı ki, – A.B.) Ağa Məhəmməd xanın ölümünün ümdə səbəbi Seyid Mirzə Əli Məhəmməd ağanın nahaq qanı oldu...

Ağa Məhəmməd xanın vəfatından sonra xanın (İbrahim xanın – A.B.) yerin dolandırıran Məhralı bəyin oğlu Məhəmməd bəy ki, ləqəbi Batmanqılıncı, bir cüzi ədavət səbəbinə Molla Pənahı və oğlu Əli ağanı öldürdü”. (səh.2-3)

Bu sətirlərdən bir daha aydın olur ki, Azərbaycanın iqtisadi-siyasi və mənəvi-mədəni tarixi ilə bağlı hadisə və proseslər Haşim bəy Vəzirovu daim maraqlandırmış, bir vətəndaş kimi narahat etmişdir...

Haşim bəy Vəzirovun publisistik fəaliyyətinə və bu sahədə qoyub getdiyi zəngin irsə gəlincə o, bütövlükdə İslam dünyasını qərb (və rus) zülmündən, işğal və qarətin-dən, hər cür böhtan, şər və alçalmalarından qorumağa, bunun üçün öz millət və dindəşlərini tərəqqiyə və İslam ideyaları, onun ədalətli, humanist, saf və mükəmməl tarixi-əxlaqi, dəyərləri ətrafında təşkilatlanmaya, səfərbər olmağa çağırmışdır. H.Vəzirov “Təzə həyat” qəzetinin 1 aprel 1907-ci il tarixli 1-ci №-sində “Məsləkimiz” başlıqlı proq-ram xarakterli məqaləsində yazırıdı:

“İslam dini həqq bir dindir. Bu dini mübin zəmanənin hər bir təqazasına lazımlıca mütabiqdir. Gərdişi-ruzigar nə qədər dəyişilirsə də, bu dinin əsl ruhu, əsl binası bir zərrəcə dəyişilməyir. Həm dəyişilməyir, həm də hər bir tərəqqi və irəli getmək ilə düz gəlir. İslam dininin bu qabiliyyəti-nin, bu hər əsrin öz təqazasına görə kifayət verib əsl ruhun dəyişdirməməyinin özü bu dinin haqq və Allah tərəfindən məhz insanların xoşbəxtliyindən ötrü göndərilmiş olmağı-na qüvvətli bir dəlildir”. (Haşim bəy Vəzirov “Keyfim gələndə”. Mətnin tərtibi, ön söz, müqəddimə və qeydlər filologiya elmləri doktoru Ağarəfi Zeynalzadənindir. Bakı, “Şuşa” nəşriyyatı, 2001, səh.93. Qeyd: Sonrakı səhifələrdə bu mənbədən verilən sitatların axırında mötərizədə ancaq səhifə göstəriləcək.)

O, yazırıdı ki, İslam dininin insanları insanlığa, haqqa, ədalət və tərəqqiyə, humanizm və qayğıkeşliyə, qəhrəmanlıq və rəşadətə, elm və maarifə və digər bəşəri duyğu və düşüncəyə yönəltməsinin nəticəsidir ki, qısa vaxt ərzində Ərəbistan yarımadasına sığışmayıb Asiya, Afrika, Sibir və Qafqazın qarlı-buzlu dağlarından, Avropanın Alp dağları-nın ətəklərindən ona Ləbbeyk sədaları yüksəlir, İslam

anbaan tərəqqi cdır, möhkəmlənir və öz qanunları ilə insanlığı səadətə qovuşdurur. Bütün bunların müqabilində sonrakı dövrlərdə tərəqqi və inkişaf tənəzzül və səfalətlə əvəz olunmağa üz qoydu. Nə qədər sürətlə islamiyyət tərəqqi edib irəli getmişdisə, ona bənzər bir sürət ilə dağılmağa, tar-mar olmağa üz qoydu, — deyən H.Vəzirov onunla təsəlli tapırkı ki, “Amma əsl bina, əsl ruh özü o qədər qüdrətlidir ki, bir bu qədər afət (burada, bəla —A.B.), bir bu qədər təfriqə ilə genə bu günkü günə kimi davam ediyor. “(səh.95).

İslamiyyətin bu davamlılığını onun kamilliyində və haqq din olmağında görən Haşim bəy onun işıqlı sabahına, şan-şövkətinin yenidən parlayacağına dərin ümid və inam bəsləyir. Ona görə hər bir kəsin darda qalana, zəlalət, fəlakət və tənəzzülə düşçər olana yardım göstərməyə borclu olduğunu xatırladıb, nəpərəst (yenilik tərəfdarı) millətdaşlarını, dindaşlarını islam xalqlarına yardıma səsləyirdi. Ancaq Haşim bəy onu da, diqqətə çatdırırkı ki, biz ancaq öz millətini sevən dargözlərdən, öz millətinin xoşbəxtliyini digərlərinin bədbəxtlikləri üzərində qurmağa çalışan nəpərəstlərdən deyilik, biz bütün millətlərin diriliyinə və xoşbəxtliyinə tərəfdarıq. O, yazırkı ki, “Bu nəzərə görə biz özümüzü millətpərəstlər silkindən hesab ediriz. Biz təngcəşm (darğoz — A.B.), ancaq mənim millətim xoşbəxt olsun, mənim millətimin xoşbəxtliyi qeyri millətlərin bədbəxtliyində binalansın, deyənlərdən deyiliz. Biz hamı millətlərin, hamı insanların və onlar ilə bahəm öz millətimizin xoşbəxtliyinin tərəfdarıyız”. (səh.96).

H.Vəzirov bununla yanaşı, “əvvəl evin içi, sonra çölü” prinsipinə uyğun olaraq hər kəsin birinci növbədə öz soydaşlarının tərəqqi və inkişafına çalışmalı olduğunu xatırladıb, yazırkı ki, biz bu yolda “...bir yol səyimizi, təlaşımızı, hətta diriliyimizi də buna sərf etməyə, bu millətin arasında

baş göstərən nifaq və təfriqənin vəfaq ittihadə mübəddəl olmasına can və mal ilə xidmət etməyə söz veririk". (səh.96). Həşim bəy bu yolda soydaşlarının hamısını eyni gözdə, eyni mərtəbədə görür, heç bir sınıfı ayrı seçkilik tanımadı. Ona görə sözünə bələ davam edirdi: "Hər bir millətpərəst üçün millətinin tək-tək şəxslərin hamısı qiymətli bir üzvdür. Millətin hər bir əhli-sərvət, sərmayədarın, xanın, bəyin, tacirin, sahibmənsəbin, rəiyyətin və rəncərin biz millətimizdən ötrü bir mənzələdə, bərabər bir mizanda lazımlı bilirik. Necə ki, millətin adına bəzi sərfi-mal edən sahib təhnəxüvatları, həmçinin də əlinin əməyi ilə, alının təri ilə çörək qazanıb millətin sərəfrazlığına (qabağa düşməsinə -- A.B.) bais olan əhli-kəsbi, fəhlə və əkinçini biz millətimizə fəxr hesab edirik". (səh.96.)

Məhz bu cəhətlərinə -- millətdaşları arasında dünyabaxışına, silkinə, təhsilinə, hansı sinif, əqidəyə və s. aid olmasına baxmayaraq onları eyni gözdə görməsinə görə sovet ideologiyası bolşevizm tərəfindən, qəbul edilməyən, sovet humanitar elmi tərəfindən zorən inkar edilən Həşim bəy əqli, fiziki qabiliyyəti, maliyyə və iqtisadi imkanları olduğu halda millətə xidmət etməyənləri də, yalandan özünü millətpərəst göstərib yaxa yırtanları, əsində isə millətpərəstlik maskası altında öz şəxsi ambisiyalarını irəli aparmağa çalışanları da millətin düşmənləri hesab edirdi... O, elan edirdi ki;

"Tazə həyat" öz məsləkində bir an hürriyyət, müsavat, ədalət və bunların cyni olan islamiyyət caddəsindən xaric olmayıacaq. Bu halda nəinki Rusiya müsəlmanlarının, bəlkə cəmi aləmi-islamın həyatı, dolanacağı və məişətləri tazə bir şəklə düşüb və düşür. Ona görə də "Tazə həyat" müsəlmanların bu yolda nə səyaq ilə getmək lazımdırsa, haman yola çəkməyə xidmət edəcək. Ruznaməmiz kamalınca sərbəst, azad olacaq. Ona görə də hər bir haqq, qərəz və hiylədən

xalı, ədəb dairəsindən möhkəm yazılar və iradlara yer verəcək". (səh.97)

H. Vəzirovun başlıca məqsədi millətin, islam xalqlarının tərəqqi və istiqlalının, xoşbəxtlik və firavanlığının daha səmərəli yolla getməsinə yardım etmək olduğu üçündür ki, zamanın yeni ritmini tutmağa, soydaşlarını və dindاشlarını əsrə uyğun mənəvi, əqli, siyasi və hüquqi keyfiyyətlərə sahib olmağa səfərbər etməyə çalışırı. Ona görə bildirirdi ki:

"Siyasi cəhətdən ruznaməmiz tərəqqipərəstlik yolunda olub müsəlmanların haqqında indiyə kimi hər nə təcavüzat və sıxıntı olubsa, onların rəfinə çalışacaq, Rusiyada olan rus millətinə verilən hüquq imtiyazlarının hamısını biz dəxi öz millətimiz üçün tələb edəcəyik və hər bir işdə bu halda dövlət dumasında müsəlman fırqəsi tutduğu məramnamə ilə müstəbiq gedəcəyik və təqazayı vəqt ilə haman məramnamənin nəfdar və təbdil olmalı yerlərin göstərib bəlkə tələb də edəcək, dil məsələsinə gəldikdə, mümkün olan qədər cəmaətin çoxuna aşına olmayan ləfzlərdən, istilahlardan qaçacağıq". (səh.97)

Əlbəttə, burada, "mümkün qədər cəmaətin çoxuna aşına olmayan ləfzlərdən, istilahlardan qaçacağıq", deyəndə Haşim bəy dil bəsitliyindən tamam uzaq olub, sadəliyi, fikir aydınlığını, məzmun dərinliyini, Azərbaycan ədəbi dilinin saflaşdırılması və daha da inkişaf etdirilməsinə nəzərdə tuturdu. Ona görə sözünə belə davam edirdi:

"Əlbəttə, bu o demək deyil ki, ruznaməmiz sərf çohan dilində olsun. Özümüz dilimizin yaxşılaşmaq, tərəqqi etməsi fikrində olmayaq. Xeyr!!! Ancaq bu yolda yavaş yavaş asandan başlayıb çətinə gedəcəyik." (səh.97-98)

Doğrudan da, H. Vəzirov redaktor və jurnalist fəaliyyətində bədii və publisistik sözün saflığına, fikir tutumuna, səlistliyinə və ideya-estetik dəyərlərinə məsuliyyətlə

yanaşmış, redaksiyaya şeir, felyeton adına gələn şit və bayağı yazınlara özünün məqalə və “Keyfim gələndə”lərində tənqid münasibət bildirmiş, belələrini sözə məsuliyyətlə yanaşmağa dəvət etmiş dövrünün M.Hadi, İ.T.Musayev, M.Ə.Sabir və digər tanınmış istedadlı şairlərin onlara örnək göstərmişdir. (Bax: Alxan Məmmədov (Bayramoğlu). M.Ə.Sabir “Səda”da işləmişdir. “Müxbir” jurn., yanvar, №1, 1989, səh.31-32.). Bədii və publisistik sözə vətəndaşlıq məsuliyyəti və tələbkarlığı ilə yanaşıb, ədəbi dilimizi daha da inkişaf etdirmək üçün, “asandan başlayıb çətinə getmək” prinsipini əsas tutmaqdə Haşim bəyin redaktorluğu, ədəbi zövqü ilə yanaşı, pedaqoji və metodiki səriştəsi də mühüm rol oynamışdır.

O ki, qaldı H.Vəzirovun “ruznamələrinin siyasi cəhətinə”, “Məsləkimiz” məqaləsində elan edildiyi kimi, onun mətbu nəşrlərində müsəlmanlara qarşı edilən hər cür mədəni, mənəvi, siyasi, hüquqi, maddi, iqtisadi və digər təzyiqlərə, onlara göstərilən təhqircədici etinasızlıqlara, bəslənən hər cürə həqarətli və məkrli münasibtlərə qarşı barışmaz və fəal mübarizə aparılmışdır.

Məsələn, “Bu da müsəlman vəkilləridirmi?” (səh.108-110). Başlıqlı məqalədə Rusiyada yaşayan xalqların dini inancları ilə bağlı məsələlərə baxmaq üçün seçilən komissiyanın tərkibinin bura (Rusiya) müsəlmanlarının mənafelərinə tamamilə zidd olmasına, həmçinin həmin qeyri-obyektivliyin islahi məqsədilə III Dövlət Duması deputatlarının müsəlman fraksiyasının verdiyi ərizəyə komissiya sədri yepiskop Povoloqinin qəzəbli və təhqircədici bir tərzdə şovinistcəsinə verdiyi reaksiya, cavab tənqid olunmuşdur. H.Vəzirov həmin dini komissiyanın tərkibindəki xristian çoxluğunun və onlara yaranan müsəlman nümayəndələrindən birinin rus polkovniki və oktyabristlərin, əslində rusların tərəfdarı olan Müftizadənin (Krımdan seçilib)

islam dininə və xalqlarına düşmən münasibət bəslədikləri-ni nəzərə çatdıraraq, yazırdı:

“Bunda heç bir şəkk və şübhə yeri yoxdur ki, bu keşşələr bacarsalar, islamiyyətin Rusiyadan bir günün içində məhv olunması yolunda mallarından deyil, canlarından da keçməyə hazırlırlar.” (səh.108)

Haşim bəy “Rusiyada hürriyyəti-vicdan mümkündürmü?” (səh.153-156) başlıqlı məqaləsində dumada dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanun layihəsinin müzakirəsi zamanı komissiya sədri keşşə Yivluqinin səyi ilə ölkədə ancaq pravoslav dininin təbliğinə icazə verilməsi, digər məzhəblərin isə sıxışdırılıb zəiflədilməsi haqda olan qərarına kəskin etiraz edir. Məqalədə belə qənaətə gəlinir:

“Nə qədər ki, Rusiyada mütləq hürriyyəti-ədyan və vicdan verilməyib, orada əmək və imanə xəvatircəm (xatircəm – A.B.) olmaq bir xəyalı-xamdır.” (səh.156)

Rusiyada təkcə dini deyil, həm də milli ayrıseçkiliyin bütün qabarıqlığı ilə özünü göstərməsinə “Ögey oğul” (səh.140-142) məqaləsində rast gəlirik. Burada göstərilir ki, 1907-ci ildə ölkənin acliq və qəhətliyə düşçər olanlarına dövlət tərəfindən dəstək verilməsi məsələsi müzakirə edilərkən “...ümumrusiya qəhətzədəkanlarına imdad etmək məsələsi kəmali-məlamət ilə keçib, Qafqaz zədəkanlarına gəldikdə bir para bağlıtı ilə münəaqışøyə meydan açıldı”. H.Vəzirov Qafqaz müsəlmanlarına qarşı bu cür düşmən, qeyri-insani münasibət bəsləyən millətçi siyasət adamlarının əsl xislətlərini, şeytan sisətlərini belə təqdim edir:

“Rusiyada bir qəhətlik zühur edərsə, ya əksi surətdə əcnəbi məmləkətlərin birində qəhətlik olub, Rusiyada firavanlıq olursa, Rusiya cəmaəti əcnəbilərə və əcnəbilər rusiyalılara yardım etməyi özlərinə insaniyyət vəzifəsi bilib bacardıqları müavinətdən çəkinməzlər. Böylə ittifaqlar az olmadığı hamiya məlumdur.” (səh.141.) Ancaq

bütün bunların müqabilində cyni ölkənin sakinlerinin birinə doğma, digərlərinə ögey və düşmən münasibətin insanlıqdan kənar olduğunu bildirir. H.Vəzirov Qafqaz müsəlmanlarını bu cür adamların (siyasətçilərin) təkcə maddi cəhətdən deyil, həm də mənən müflisləşdirib onların tənəzzülünə çalışmalara dair belə bir fakta diqqət cəlb edir ki, dövlət dumasında “...Qafqazın nəinki maddi zindəganlığına, hətta mənəvi həyatına da bir dairə çəkib oranı mənəviyyat cəhətinə də müflis etmək fikrinə düşürlər. Həman məclisdə izhar olunub ki, Qafqazdan ali məktəblərdə oxuyan uşaqlara dövlət müstəmərisi (stependiya) həddən ziyan verilir və bunun azalmasına təsbit etmək təklif olunub.” (səh.141-142).

Haşim bəy bu cür adamlarda Qafqaz müsəlmanlarına qarşı necə kin və küdürü olduğuna diqqət cəlb etməklə yanaşı, bildirir ki, əslində “Qafqaz uşaqlarının”, yəni azərbaycanlı müsəlmanların bu cür dövlət təqaüdünün hazırkı məbləğindən 10 qatdan da çox artığına ehtiyacları vardır... Ona görə də o, “Bakı dövlətlilərinə açıq məktub”unda (səh.146-147) onları maliyyə çətinliyi ucbatından gimnaziyanı tərk etmək məcburiyyətində qalan millət balalarına maddi dəstək verməyə çağırırsa, “Müsəlman müəllimlərinə açıq məktub”da (səh.172-174) Azərbaycan müəllimlərinin boynunda hazırda çox böyük tarixi vətəndaşlıq məsuliyyəti durduğunu xatırladaraq, onları milli müqəddaratımızın uğurlu gələcəyi naminə hər cəhətdən səfərbər olmağa çağırırdı. H.Vəzirov yazdı:

“Rəfiqlərim! Millətimiz və islamiyyətimiz indiyədək sizə nə qədər möhtac idisə, indi bu halda, bu günlər bu möhtəciliq birə on, bəlkə birə yüz artıqdır. Zənnimcə millətimiz bugünkü kimi öz düşgünlüyü, öz dalda qalmağın açıq-aydın biruzə verdiyi bir gün olmayıb, cəmi həqqi hüququ əlindən alınır, həqqimizdə olan sıxıntı gün-gündən

artıb. Qəzetlərimiz, jurnallarımız bir-bir qapanır, bağlanır gedir, bir səs çıxardanımız, bir ağız açanımız yoxdur...

Məndən inciməyin, əfəndilər! Bu halətin də məsuliyyəti sizindir. Bunun da hesabın siz verməlisiniz. Necə ki bala-ca bir uşağın hər yaxşı-yamanına ata-anası məsuldur, mil-lətin də hər bir yaxşı-yamanına, hüququn düşünməgini, bir yandan hücum olduqda müdafiə etməginə məsuli-millət el müəllimləridir". (səh.173-174)

O, Azərbaycan müəllimlərini millət qeydi, onun islahi yolunda yorulub əldən düşsələr belə, hər hansı istirahəti özlərinə yaxın qoymamağa səsləyirdi. Ona görə ki, Rusiya və Azərbaycan müsəlmanlarının dövlət səviyyəsində cür-bəcür maddi, mənəvi, hüquqi, siyasi və mədəni-psixoloji aşınmalar girdabında böğmağa çalışıldığını çox gözəl anlayırdı. "İki xəzri" (səh.142-143) adlı məqaləsində bu cür təzyiqləri obrazlı şəkildə xəzri küləyi ilə müqayisə edərək bildirir ki, bu xəzri iki cürdür. Onlardan "Biri həmişə əsəndə şüşələri, qapıları bir-birinə vurub xalqı xəbərdar eləyir ki, şüşələrinizi, qapılarınızın düşməniyəm, gözləyin. Açıq qoymayın, sindirəram.

O biri dinməz-söyləməz bir vaxt görürsən evinin içindədir. Səni soyundurur, evini viran eləyir, var-yoxunu, dəm-daşını yıxır, hətta dinini, imanını, dilini, adətini də əlindən alıb aparmaq istəyir". Haşim bəy göstərir ki, bu küləklərdən (xəzridən)

" Biri qədimünəyyamdan Bakıda və onun ətrafında əsir və öz yerini heç vaxt dəyişməz.

O biri Bakıda da, ya Tiflisdə də, Gəncədə də, Qarabağda da, Nuxada da, hətta Vladiqafqazda da əsir.

Biri bar gətirər,

Biri vurar dağıdar!?" (səh.143)

H.Vəzirov bu siyasi və dağıdıcı "xəzrilərin" türk və müsəlman dünyasına qarşı təkcə Rusiya imperiyası daxilin-

də yox, bütövlükdə xristian dünyasından əsdiyinə də tez-tez diqqəti cəlb etməyə, məsələnin mahiyyətini soy və din-daşlarına anlatmağa, beləliklə də onları ümumi və məkrli bələaya qarşı bir cəbhədə səfərbər etməyə çalışırdı. H. Vəzirov belə məqaləlinin birində – “Günçixan və günbatan”da (səh.99-102) problemin kifayət qədər ciddi, təhlükəli, məkrli və dağıdıcı olduğuna aydınlıq gətirirdi. O, Avropa dövlətlərinin gücləndikcə özlərini dünya xalqlarına, xüsusən əvvəller elm və mədəniyyət məbədi olan müsəlman dünyasına hamı, hakim sıfətində görməyə başladıqlarını və yer üzündə yaşayış (həyat) olan beş qitəni günçixan – günbatan deyə iki qismdə gördüklərini və günçixan-günbatan ifadələri altında mərifətsiz, mədəniyyətsiz və mərifəli, mədəni anlayışlarının dayandığını söylədikdən sonra yazar: “Cəmi Yevropa qitəsi və Amerika özlərin günbatan adlandırıb qalan qitələrə – Asiya, Afrika və Avstraliyaya günçixan (Şərq) deyirlər”. (səh.99)

H. Vəzirov fikrinə davam edərək yazar ki, “səkkiz, doqquz qərinə bundan qabaq yarımvəhşilikdə ömür keçirib Asiya və Afrika əhalisi əlində dəstgir olan Yevropa ənzahidəqsəm şərait sayəsində tərəqqi etdi, elmə, fənnə qeyrilərdən yaxın oldu. Demək ki, ayıldı. Ayılan gündən Şərq ilə rəqabət etməyə, bacardıqca bu insanın əsl beşiyi, əvvəlinci xil-qət tapdığı yeri kökündən, binasından götürüb üzüqoylu چevirmək fikrinə düşdü. Şərq əhalisinin zatən tənbəl, biqeyd olduğundan istifadə edib Yevropanın ən balaca dövlətləri özündən neçə kərə böyük qitələri (burada torpaqları, ölkələri – A.B.) tutmağa, zəbt etməyə, şüru etdi”. (səh.99-100)

Haşim bəy göstərir ki, Avropa “işgörənləri”, yəni siyaset adamları əvvəller öz həmvətənlərini Şərq davasına çəkmək üçün onları aldadıb, guya, “məzhəb rəvaci üçün Şərq torpaqlarında dava etdiklərini” söylədilər. Əslində isə onla-

rı nə din, nə də məzhəb maraqlandırırıdı. “Onlardan ötrü hər bir əqidə və ədyandan, hər bir din və imandan müqəddəm Hindistanın cəvahiratı və qızılı, Afrikanın şirmayisi və şetr-mürq qanadları idi. Məzhəb adına əvam cəmiyyətin vasitəsi ilə gəlib Şərqi torpaqlarında özlərinə yuva tikən qərbililər (yevropalılar) tutduqları yerlərdən o ki lazımdı, istifadə etdilər. Dürüst hər yerin cəvahirin çəkdlər, hər nə ki yük tutmalı idi, tutdular. Ondan sonra qalan işləri onların hiyləsinə aldanıb, dallarına düşüb gələn avamlara qoydular. “Buyurun, indi siz məzhəb və din davası eyləyəcəksiniz, eyləyin, biz öz işimizi gördük”, – deyib, çəkildilər qıraqa”. (səh.100)

Haşim bəy qərbdən Şərqi yağmalamağa gələn “birinci dalğaya” nisbətən “inci dalğa”nın iş, talan metodunun bir qədər fərqli olduğuna da aydınlıq götürir. Bildirir ki, əgər birinci mərhələdə hər şeyi bir baş özləri daşıyb aparırdılar-sa, ikinci mərhələdə H.Vəzirovun təbirincə desək, “məzhəbçi” və “mübəlliqlər” fırqəsinə nəzarət etməyə, həmin manə dairəsinə digərlərinin yaxınlaşmasına sədd çəkməyə başladılar. Haşim bəy qərb imperialistlərinin bu acgözlük-lərilərini, yapışdıqları qida mənbəyindən qopmaq bilməyən gənə xislətlərini qəzəb və nifrətlə belə ifadə edirdi:

“İndi növbət gəldi ikinci “məzhəbçi”, “mübəlliq” fırqəsinə. Amma oyunlar da dəyişirdi; əvvəlincilər tutduqları yerlərin nəqd mənfəətin göründülərsə də, gələcəkdə genə mənfəət gözləməsin nəzərdə tutub bu dəfə özləri öz öhdələrinə köpəklik vəzifəsin götürüb, “mübəlliqlər”, “məzhəbçilər”ə qarovul çəkmək binasın qoydular. Mabədə özgə köpəklər gəlib buradan sevmək, ummaq fikrinə düşür deyib, gecə-gündüz yatmadılar, qıraqdan bir köpək görün-dükdə də dişlərin taqqıldadıb, mirıldamağa başlıdılar”. (yenə orada). H.Vəzirov sözünə davam edərək, bildirirdi ki, qərb imperialistləri işgal edib özlərinin mənafə dairələ-

rinə çevirdikləri şərq torpaqlarına digər “həmcinslərini”, imperialistləri yaxına buraxmamaqla, yeri gələndə onlarla hərbi münaqişəyə girmələri (baş verən dünya və regional müharibələri buna misaldır) yanaşı, yerli əhalinin də hər hansı istiqlal və azadlıq cəhdlərinin amansızlıqla yatırılması haqda yazırıdı: “Şərqlilərin özlərində bu hərəkəti yoxdan oyadıb, bir sərnişmək əlaməti göründükdə onların üstünə atılıb onları boğmağa və sair yatanları oyatmamış oyananları bir-bir tələf etməyə, yox etməyə can atdilar”.(səh.100-101).

Haşim bəy qərbililərin şərqdə ədalət və insanlığı, sülh, tərəqqi və əmin-amamlığı bərpa edib qorumaq adına İran, İraq, Əfqanistan, Fələstin, Hindistan, Pakistan, Türkiyə, Mərakeş və s. ölkələrdə bu gün də davam edən məkrli və qəddar siyasetlərini, iş metodlarını – şərq ölkələrini bir-biri ilə daimi düşmən münasibətində saxlayıb, yeri gələndə birinin əli ilə digərini vurmaq, ərazini gündəlik partlayış, terror və s. meydanına çevirmək və s. – təəssüb və vətəndaş yanğısı ilə, həm də uzaqgörənliklə açıb göstərdikdən sonra üzünü dindaşlarına tutub, onları birliyə, qərbin şərqə səlib yürüşlərinə qarşı islam birliyi ilə vahid cəbhədən çıxış etməyə belə çağırır:

“...Nə qədər ki siz ayılıb, birləşib, tərəqqi yoluna düşməmisiniz, haman qərbililəri onların özlərinə silah qayırdığı elm və fənn ilə irəli getməklilikdə bir dəqiqə təxir etməyin. Qərbililərin döşündən itələyib, “dəxi bəsdir, dəxi kifayətdir”, deməlisiniz. “İndi bizə qəyyum lazım deyil. Öz torpağımıza, öz dövlətimizə özümüz də sahib ola bilərik”, deməlisiniz. Onların üzlərində o həya, o insaniyyət olmayıacaq ki, sizin yarımxaraba, viranəliyə yaxınlaşmış vətənidən əl çəksinlər”. (səh.101-102)

Haşim bəy Vəzirov öz işini çağrıışlarla bitirmir, həmin çağrıışları gerçəkləşdirməyin yollarını və üsullarını, qərbili-

lərin cəngindən qurtarmaq üçün Şərqi tapınmalı, arxalanıb ətrafında birləşməli olduğu qüvvəni, qövmü də nişan verir, fikrini tutarlı tarixi və elmi məntiqi dəlillərlə əsaslandırırırdı. “Müsəlmanların gələcəyi” (səh.178-180 və 166-169) məqaləsi bu baxımdan diqqətə layiqdir.

Məqalədə tarixən ayrı-ayrı xalqların inkişaf, enib-yüksəlmə mərhələlərinin qanuna uyğunluqlarına toxunan H.Vəzirov bildirir ki, islama daxil olan xalqların ən qüvvətli ərəblər, farslar və türklərdir. Bunlardan hər üçü biri digərini bəyənməyib, bir-birlərinə istehzalı və həqarətli münasibət bəsləsələr də, qarşılaştıqları zaman lailəhailləllah və salaməleyküm deyə mehribancasına söhbət etdiklərini “... görən şəxs bunların arasında qüvvətli və mənəviyyatlı bir rabitə olduğun, bu mənəviyyata, bu rabitəyə, bu islamca fərz hesab olunan qüvvəyə, qardaşlığı bir az da sığal verilib, islah olunarsa, bu yolda bir az da zəhmət və təhəmmül qəbul olunarsa, ənihad islam məsəlesi bitmiş, tamam olmuş məsələlərdən biridir”. (səh.179)

O, Avropa alimlərinin belə bir iddialarını əsassız hesab edir ki, guya, təbii, tarixi, genetik və iqlim xüsusiyyətlərinə görə gündoğan ölkələrin əhalisi (əsasən də ərəb, fars və türk müsəlmanları) tədricən cırlaşıb, zəifləyib həyatdan silinçəklər, nəticədə avropalılar (günbatan əhalisi) bütün yer kürəsinə sahib və hakim olacaq. Haşim bəy yazırkı ki, ərəb, fars və türk qövmünün hər biri tarixin müxtəlif dövrlərində bütün dünyayı tutub idarə etməyə qadir olmuşlar. Bunların hər üçü öz yerlərində yenə möhkəm qərar tutmaqla yanaşı, aralarında möhkəm mənəvi bağların olmasına və kifayət qədər böyük güc və qüdrət sahibi olmalarına heç bir şübhə yoxdur. Ancaq o millətlər, xalqlar məhv olurlar ki, onların övladlarının, qoyub getdikləri toxumlarının, vərəsələrinin yaşayıb inkişaf etmələri üçün əlverişli tarixi şərait olmasın. H.Vəzirova görə, hər bir nəbatat,

heyvanat aləmi kimi insanların da qüvvətli nəsil verib yaşamaları onların öz yurdularına bağlıdır. Ərəblər və farslar tarixin müəyyən mərhələsində sürətlə inkişaf edib, güc, qüdrət və hakimiyyət sahibi olmuş, hazırda isə öz yerlərində sakit dayanmışlar.

Türklər isə Fərat və Şat sahillərindən tutmuş Saxalin, Ural dağlarını, Xəta, Çin, Zindüşəbə cəzirəsinədək böyük bir ərazini tutmuşdur. “Bu böyük, sabit, şücaət və hüsн təbiətlə məşhur taifə (Türklərə işarədir – A.B.) İslama peyrəvi olanların qismi əzamisidir” (səh.168). H.Vəzirov fikri ni onunla əsaslandıırırdı ki:

“Türk qövmü, nəslİ bu vaxta kimi uşaqlıq, tüfulət aləmində yaşayirdısa da, indi bu qövmdə bir hərəkat, fövqalədə bir həyəcan, fövqəltəsəvvür kamalınca görünməkdədir. İslama peyrəvi olanların hamısına bir nicat, bir sahilə çıxməq, özün Yevropa dırnağından, pəncəsindən qurtarmağa bir təlaş və səy gözlənilirsə, ancaq bu qövmdən gözlənilir” (səh.168-169)

H.Vəzirov hər bir tayfanın nəslinin davamlılığının onun öz doğma torpağına bağlı olması qənaəti ilə inanırdı ki, hazırda “...əsl vətənlərindən uzaq düşüb Asiyani və Afrikani, Cəzairi tutmuş yevropalılar tez-gec oradan çəkilməyi, hər kəs öz yerin tanımığı da bədihi bir əmrdir”. (səh.169) Ona görə ümumislam dünyasını belə bir fürsətə hər zaman hazır olub islam bayrağı altında türklərin ətrafında birləşməyə və öz fəallıqları ilə avropalıların – Şərqdən çəkilmələrini sürətləndirməyə belə çağırırdı:

“... Biz ərz edirik: bir tərəfdən yevropalılar məcburən hər kəs öz yerinə çəkilməyi, bir tərəfdən də Şərq əhalisi türk qövmünün hərakati – fövqəladəsi sayəsində müsəlmanlıq bayrağı altında birləşib onların tez özlərinə çəkilməyinə səy etməsi cəmi yer üzünүn müsəlmanların yaxın bir zamanda birləşdirib ən müqtədir (bacarıqlı, qüdrətli –

A.B.), ən nafiz (nüfuzlu, sözü keçən – *A.B.*) bir səltənət qayırmağına və bu səltənət cəmi yer üzərinə hökm-färma olmağına heç bir şəkk-şübəhəmiz yoxdur". (səh.169)

Göründüyü kimi H. Vəzirov mənafeləri toqquşan zaman bir-biriləri ilə çəkişsələr də, Şərq siyasetində hamısı ümum-xristian bayrağı və idologiyası altında biləşən dini ruhi baxımdan əslində vahid bir məkandan – Vatikandan idarə olunan qərbəlilərin səlib yürüşlərinə qarşı, Şərq aləmini vahid islam bayrağı altında və türklərin ətrafında birləşib avropalıların əsarət pəncəsindən azad, firavan bir səltənət qurmağa çağırırdı. Ancaq "İslamiyyətə hücum" (səh.200-201) məqaləsində xristian keşişlərinin Rusiyada islamın yayılmasından bərk qorxaraq, ayrı-ayrı şəhərlərdə məscid tikilib azan səsinin yüksəlməsindən, islam dininin səfərbərlik və cəlbedicilik qüdrətinə inandıqları üçün, mane olmaq cəhtlərindən danışarkən təəssüflə bildirirdi ki, biz hələ də öz islamiyyətimizin ali nemətinin qədrini layiqincə bilmirik. Halbuki, xristian ölkələri islam dünyasında bir oyanış, bir tərpəniş əlaməti hiss edən kimi, "Panislamizim", "İttihadi-islam" – deyə səs-səsə verib haray qoparırlar.

Haşim bəy "Panislamizim məsələsi və ermənilər" (səh.125-132) məqaləsində yazır: "Pan" ləfzi qədim yunan sözüdür. Mənası da "hami", "birlək", yainki ərəb ləfzilə işlənən "ittihad"dır". (səh.126). Ancaq, təəssüf ki, islam xalqları arasında nəinki ittifaq, birlək heç adı yaxınlıq belə yoxdur. Onlar arasında baş verə biləcək hər hansı tərpənişdən narahat olan avropalılar, güya, müsəlmanların xristianlara qarşı bir təhlükə törədəcəklərini bəhanə ilə cürbəcür təziqlərə əl atırlar. Bütün bunlar səbəbsiz deyil; islam torpaqları avropalıların məskunlaşdıqları əraziləri sanki bir kəmər kimi dövrəyə alındıqdan onlar daimi narahatlıq içərisindəirlər, rahat yuxu belə yata bilmirlər. Ona görə də "Panislamizim" istilahı ilə gözə kül üfürülər. Əslində bu

panislamizim avropalıların və amerikalıların islam torpaqlarını tutmaq məqsədi ilə ortaya atmış olduqları məkrli bir iftiradır. Ancaq bu iddianın arxasında onların islam xalqlarında gördükleri güc və qüdrətdən irəli gələn bir qorxu var. Haşim bəy yazır ki, bu gücdən çoxumuzun xəbərimiz belə yoxdur. Təsadüfi deyil ki:

“Panislamizim məsələsinin üstündə hamidan artıq danışış qələm sindiran yevropalılar və amerikalılardır. Bunlar isə hamısı xiristiandır. Buradan demək olar ki, yevropalıların və amerikalıların “Pantürkizm” deyib çığırması da bir növ islamlıq və xəçpərəstlik davasıdır”. (səh.129).

H. Vəzirov yazırı ki, bu “Panislamizim” şarını indi də ermənilər məqsədli şəkildə Avropanın və Amerikanın qulağının dibində üfürürler ki, onları qorxudub islam əhlini yeni və daha artıq dərəcədə sıxışdırmağa yönəltsinlər. Demək, ermənilərin bu çağır-bağırları iftira, məkr və böhtandan, donosçuluqdan başqa bir şey deyil. H. Vəzirov təessüf və yanğı ilə yazar:

“Panislamizm”, ya “ittihadi-islam” bizim bədbəxtliyimizdən hələ ki yoxdur. Amma ümidivarıq ki, inşallah olacaq və olan vəqtində bu məsələ nə Rusiyədən nə Yevropa dövlətlərinin heç birindən gizli tutulmayacaq”. (səh.132)

H. Vəzirov ermənilərin “panislamizm” adı altında əslində bizimlə açıq və gizli şəkildə “xristianlıq və islamlıq davası” etdiklərinə “Xeyirxah qonşularımız” (səh.113-115) məqaləsində də yenidən qayıdır məsələni daha kəskin şəkildə qoymuşdur. O, göstərir ki, erməni qonşularımız bizdən daima diqqət və qayğı görüb, özlərini də bizə dost göstərdikləri halda, görünür, “...batınən bizim müsəlmanlığımızı, bizim təriqi-islam olmayıımızı əsla bağışlaya bilmirdilər. Daha doğrusu, bu taifə cəmi xristinalıq aləmində əlinde bir vəkalətnamə olan kimi, ümumən bir xristian mübəl-

lığı, misyoneri olub bizimlə yeri gəldikcə zahirən və batinən xristianlıq və islamlıq davası edirdilər". (səh.113)

Həmin kin və ədavətin nəticəsində Qarabağın, Zəngəzurun, Qazağın, Gəncə mahalının əhalisinin ev-eşikləri tar-mar edilib, yurd-yuvaları xarabalığa çevrilib. Erməni "Payalaq" qəzeti isə azərbaycanlılara və islam əhlinə böhtanlar yağdırır. Haşim bəy "Payalaqın" müsəlmanların hamısının panislamizm, ittihadi-islam tərəfdarı olması iddiasına cavab olaraq yazır: "Bunun narəva, nasəza yeri harasıdır? Niyə "panermənizm", "panslavyanizm", "pan-soqsonizm" və sair "panizmlər" hamısı hər bir xırda-xırda taifəyə və məzhəblər üçün caiz olduqda İslam tayfası kimi bir qüvvətli, bir qədim, istedadlı taifəyə haram olsun? Əlbəttə, bu məsələni meydana qoyub ortaya çıxardanların özləri də bilirlər ki, onlara caiz olan "panizmlər" İslama bir az da əvvəl gərək caiz olsun". (səh.115)

Göründüyü kimi, H.Vəzirov Rusiya, Avropa və Amerika imperialistlərinin "panislamizm" pərdəsi altında islam xalqlarına qarşı yeritdikləri işgalçılıq və qəsbkarlıq siyasətlərinin, onaların "əli rəkalətli mübəlliqləri" olan ermənilərin iç üzlərini açıb Şərq dünyasını islam bayrağı altında ittifaq və ittihadə, türk qövmü ətrafında birləşib xristianların səlib yürüşünə qarşı əlbir mübarizəyə səfərbər olmağa səsləmişdir. Ağarəfi Zeynalzadənin yazdığı kimi, Şuşada uşaqlıq illərində və məktəbdə (gimnaziyada), İrəvanda Müəllimlər İnstитutunda oxuyub, İrəvan, Şuşa və Bakıda işləyərkən tez-tez ermənilərlə, onların oxumuşları və məmurları ilə temasda olan H.Vəzirov onların xisətlərinə daha yaxından bələd olduğu üçün ermənilərin iç üzlərini bütün aydınlığı və eybəcərliyi ilə ifşa etmişdir. (Bax, A.Zeynalzadə, Göstərilən əsəri səh.57)

Apardığımız təhlillərdən bir daha aydın olur ki, Haşim bəy Vəzirovun jurnalistlik irsinin baş mövzusunu

Azərbaycan, ümumən türk və İslam dünyasının tərəqqisi, xristian dünyasının Şərqə yönələn səlib yürüşlərinin və məkirli siyasetinin mahiyyətinin açılıb ifşa edilməsi, habelə müsəlmanların İslam bayrağı və ideologiyası altında, türk qövmü ətrafında xristianlığın aramsız və bir-birindən dəhşətli, dağlıdıçı yürüşlərinə qarşı səfərbərliyə çağırış və digər mədəni məsələlər təşkil edirdi. Ona görə də o, daima müxtəlif yönlərdən və səviyyələrdən təqib və təzyiqlərə məruz qalırdı. Onun jurnalistika ənənələri Əlabbas Müzənnibin “Hilal” (1910-1911) qəzeti və “Şəhabi-saqib” (1911) jurnalında əsasən Rusiya çərçivəsi daxilində davam etdirilirdi. Həmin mətbü orqanlarda rus və qərb imperializminin müsəlman xalqlarına, o cümlədən İran, Əfqanistan, Azərbaycan və başqalarına qarşı yeritdikləri müstəmləkəçiilik siyaseti, törətdikləri talan və dağıntılar, onları məruz qoyduqları elmi, mədəni, hüquqi, siyasi və mənəvi-psixoloji aşınmalar kəskin tənqid atəşinə tutulurdu. Müsəlmanlar islam bayrağı altında və Osmanlı türküyü ətrafında birləşərək, ümumi düşmənə qarşı əlbir mübarizəyə çağrılırdı. Ona görə də “Hilal” və “Şəhabi-Saqib”in ömrü çox qısa oldu; Çarizmin inzibati idarələri tərəfindən onlar qapadıldı, hər iki nəşrin (“Hilal” qəzeti və “Şəhabi-Saqib” jurnalının) redaktoru Əlabbas Müzənnib isə həbs edilərək məhkəmənin hökmü ilə Sibirə sürgünə göndərildi... (Ətraflı bax: Ağarəfi Zeynalzadə. Redaktor Əlabbas Müzənnibin senzura ilə münasibəti. “Mədəniyyət dünyası” torlusu. Altıncı buraxılış. Bakı, 2003, səh. 136-147, 149-150).

Haşim bəyin içtimai-ədəbi və jurnalistik fəaliyyətinin üstünə sovet imperialist ideologiyası tərəfindən qalın qara pərlə çəkilmiş və bu irs təhrif edilmiş şəkildə damğalanmağa məruz qoyulmuşdu. Onun jurnalistik və publisistik fəaliyyətinin sovet dövründə bizə ancaq professor Mir Cəlal Paşayev tərəfindən obyektiv qiymətləndirildiyi məlumdur.

(Bax. A.Bayramoğlu. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı professor Mir Cəlalin tədqiqatlarında. “Təhsil ocağı” jurn., 2008 №2, səh.28-29).

Araşdırmaqlar göstərir ki, Haşim bəy Vəzirovun milli təəssüb hissi, vətəndaşlıq yanğısı, siyasi uzaqqörənliyi, mübariz və dönməzliyi ilə seçilən publisistikası öz aktuallığını hələ çox saxlayacaq.

Orucovların mədəni-maarifçilik fəaliyyətləri

Məlumdur ki, XIX əsrin ortalarından ölkədə formalşmağa başlayan maarifçilik hərəkatı mətbuatda öz ifadə tərzini “Əkinçi” jurnalistika məktəbində tapdı. Bu maarifçilik milli mətbuatımızın say və çeşid zənginliyinə uyğun olaraq yeni çalarlar qazandı. Orucov qardaşlarının bir-birinin davamı kimi nəşr etdikləri “Həqiqət”, “Günəş” və “Yeni həqiqət” qəzetlərində mədəni maarifçilik təmayülü əsas götürüldü. Yəni bu nəşrlər sadəcə olaraq cəmiyyətin, xalqın maarifləndirilməsi, onun elmi, ədəbi, mədəni, dini və əxlaqi səviyyəsinin yüksəldilməsinə çalışır, siyasətə, türkçülük, islamçılıq, qərb və şərq paralelliklərinə qarışmırıdı. Təsadüfi deyil ki, “Həqiqət” qəzeti nəşrə başlayarkən onun ilk redaktoru olmuş Üzeyir bəyin siyasi məzmunlu, mübariz ovqatlı mövqeyi və publisistik çıxışları Orucovların narahatlığına səbəb olduğundan Ü. Hacıbəyli qəzetdən getmiş və onun yerinə Ə. Kamal, M.Ə. Sabir və digər ədəbi şəxsiyyətlər cəlb edilmişdir. Qəzetenin səhifələrində “Həftəyi-ədəbi” və “Həftəyi-fənni” başlıqlı müsabiqə guşələri, “Günəş” və “Yeni həqiqət”də isə “Palanduz” adlı satirik ədəbi səhifə açılmışdır. H.İ. Qasımovun redaktorluğu ilə çıxan “Məlumat” qəzeti, “Nicat” və s. nəşrlər də mədəni maarifçilik xəttini əsas götürmüşdülər.

Rusdilli milli mətbuat

Buraya “Kaspi”, “Proqress” (Ə. Ağayev), “Kavkazes” (H. Vəzirov) “Kavkazskaya Kopeyka”, “Bakinskiy listok”, “Baku”, (“Bakinskiy raboçiy”) və s. qəzetlər daxildir. Onlar özlərində Azərbaycandilli milli mətbuatın əsas təməyllərini eks etdirməklə yanaşı, erməni (“Baku”), rus “Bakinskiy listok” və digər düşmən siyasi qüvvələrin də mövqelərini müdafiə və təbliğ edirdilər.

Üzeyir bəyin jurnalistik irsi

Ü.Hacıbəyov jurnalistik fəaliyyətinə “İrşad” qəzeti səhifələrində başlamışdır. Bu redaksiyada o, Ə.Ağayev, H.Vəzirov kimi vətənpərvər, milli qanlı və mübariz jurnalistlərlə çalışırdı. Əgər Ə.Ağayevin publisistikası həm də siyasi kəsəri və sosial məzmunu, həmçinin türk-islam istiqqlalının qazanılması naminə yeri gələndə siyasi və hərbi təşkilatlanmanı da göz öünüə alırdısa, H.Vəzirovun publisistikası ümumən şərq-müsəlman birliyinə nail olub qərbin hərbi, ideoloji və mənəvi-psixoloji yürütülərinə qarşı islam birliyi çərçivəsində çıxmağı göz öünüə alırdı. H.Vəzirov həm də ədəbi və humoristik məzmunlu və ruhlu bir publisistikanın – “Biris” imzalı, “Keyfim gələndə”lərin yaradıcısı idi. Bunların – Ə.Ağayevlə H.Vəzirovun hər ikisi erməni riyakarlıqlarının, rus istilasının və xristian basqlarının barışmaz düşmənləri idi

Üzeyir bəydə Ə.Ağayev publisistikasına xas siyasi kəsər və məzmun, türkçülük təəssübü və H. Vəzirova xas islam birliyi, türklük əzəmətində duyulan qürür hissi, birliyə və tərəqqiyə çağırış hayqırtısı duyulmaqdadır. Erməni yalani və panislamizm iftiraları, xaçpərəstlərin islam, türk torpaqlarını zəbtetmə səylərinə kəskin etiraz və barışmaz mövqe də Ü. Hacıbəyovun publisistikasında qabarıqdır.

Bütün bunlarla yanaşı xalq humoru və “Molla Nəsrəddin” gülüşü də Üzeyir bəyin ruhuna doğma olub publisistik yaradıcılığına da sirayət etmişdi. Ancaq onun “Filankəs” imzalı “Ordan-burdan”ları H. Vəzirovun “Keyfim gələndə”sindən də, “Molla Nəsrəddin”in bir qədər sərt və satirik havalı humorundan da fərqlənirdi. Bu

gülüsdə musiqilik, xəlqi bir şuxluq, aydın tendensiyalılıq və təlqinin məqsədyönlü duyulmaqdadır. Yəni Üzeyir publisistikasında Ə.Ağayev siyasi məzmunu, H.Vəzirov islami düşüncəsinin qərbə barışmazlıq tendesiyası, “Molla Nəsrəddin” humoru və s. sintez halında birləşərək orijinal biçimdə üzə çıxmışdır. Daha doğrusu, onun publisistikası çoxçalarlı, zəngin forma və üslublu, həm də daxili dinamizmi, habelə müəyyən həyatı və iibrətamız detallar üzərində qurulması ilə (nərdivan, ağac, nağıl və s.), folklor biçimli, xalq müdrikliyinə və şuxluğuna xas zərif, incə gülüş tərzi ilə seçilir. Bütün bunlar Üzeyir bəyin musiqi istedadından, xalqın koloritli mədəni-mənəvi sərvətinə ruhən bağlılığından güc alırı.

Ü.Hacıbəyovun publisistik fəaliyyəti “Tərəqqi”, və “Həqiqət” qəzetlərində də eyni məzmun və ruhda davam edib, “Azərbaycan” qəzetində zirvəyə çevrildi. Bu zirvənin və sintetik tərkibli orijinal publisistikakanın ardıcilları yetişə bilmədi, ona aprel çevrilişi imkan vermədi. Bununla belə Ü.Hacıbəyovun bu jurnalistlik fəaliyyəti və publisistik irsi milli ictimai fikir və publisistika xəzinəmizin tək və qiyamətsiz bir gövhəri, inadla göylərə ucalan qranit bir dağ süxuru kimi tarixi yaddaşımızın əvəzsiz sərvətinə çevrildi.

Milli demokratik jurnalistika məktəbi

Azərbaycan ictimai fikrində və publisistikasında maarifçilik, türkçülük, islamçılıq və s. yanaşı, demokratik hüquqi təmayül də özünü göstərirdi. Əgər XX əsrin əvvəllerində “Molla Nəsrəddin” xalqımızın tərəqqisini sosial-mədəni və mənəvi-əxlaqi naqışlıkların tənqidini yolu ilə külənin oyadılmasında, “Füyuzat” türk-islam qövmünün Avropaya öz mənəvi dəyərləri ilə integrasiyasında, H. Vəzirov islam şərqiñin rus, Amerika və Avropa xristianlığına qarşı vahid cəbhədə təşkilatlanmasında, Ə. Ağayev həm də siyasi mübarizə məzmun və ruhunda və s. göründülərsə, “Dirilik”, “İqbəl”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “Qurtuluş” və digər nəşrlər onu demokratik dəyərlərə, hüquqi düşüncəyə yiyələnməsində axtarırdı.

Bu jurnalistika məktəbinin başında M.Ə.Rəsulzadə durmaqla, onun sıralarında N.Yusifbəyli, M.B.Məhəmmədzadə və b. milli qanlı, demokratik düşüncəli xadimlər fəaliyyət göstərirdilər. Bunlardan M.Ə.Rəsulzadə “Hümmət” bolşevik təşkilatında, “Irşad” səhifələrində və “İranı nov” qəzetində şərəfli bir jurnalistika məktəbi keçmiş, siyasi mübarizənin taktika və prinsiplərinə yiyələnmiş Məhəmməd Əminlə N.Yusifbəyli çiycin-ciycinə “Ədəmi-mərkəziyyət və Müsavat” partiyasının cəmiyyətdə hürriyyət, bərabərlik (musavat) ideyalarının bərqərar olması uğrunda mübarizə aparırdılar. Bütün bu ideya və amalların reallaşmasını isə xalqın diriliyində, ümumən sözün geniş mənasında milli diriliyində göründülər. Ona görə ilk növbədə “Dirçəliş” jurnalı səhifələrində “Milli dirilik nədir?” sualına cavab axtarı-

lirdi. Bu sualın cavabı cəmiyyətin iqtisadi, dini, mədəni, hüquqi, siyasi və digər dəyərlərə fikrən, ruhən və felən yiye-ləndirilməsində görüldürdü. Ona görə də hər kəsin digərləri ilə müsavatı-bərabərliyi, hüquqi, dini, silki və digər cəhət-dən fərsizliyi, yəni birinin digəri üstündə hər hansı inzibati amirlilik, hüquqi üstünlük baxımından ağalığının yolverilməzliyi əsas götürüldürdü. Bu fəaliyyət programı özündə geniş xalq kütləsinin mədəni maarifçilik, hüquqi bərabərlik, siyasi dünyagörüş və mübarizə əzmini də birləşdirirdi. Eyni zamanda türk ruhuna, islam əxlaq və əqidəsini də, "Qərbin elmi-texniki və siyasi-hüquqi uğurlarını da mənimseməklə milli mədəni və siyasi azadlıqlara çatmaq yollarını da əxz etməyi göz önünə almışdı. Bu jurnalistika XIX əsrin ortalarında başlanan maarifçilik, tərəqqi və inkişaf hərəkatının bütün prinsiplərini özündə cəmləşdirdiyi üçündür ki, 1918-ci ildə tarixin verdiyi fürsətdən və xalqımızın ictimai-siyasi, milli-mədəni, sosial-hüquqi və s. baxımdan əldə etdiyi dəyərlər zəminində AXC-ni qurmağa nail oldu.

“Irşad”ın “Tərəqqi” və hürriyyət yolu

Azərbaycan milli ictimai fikir tarixində Əhməd bəy Ağayevin özgün yeri vardır. O, “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərindəki publisistik və redaktorluq fəaliyyətini milyonçu Murtuza Muxtarovun vəsaiti ilə özünün açıb və nəşr etdiyi “Irşad” qəzetində bir qədər konkret və daha aydın şəkildə davam etdirməyə başladı. Qəzetin 17 dekabr 1905-ci il tarixli ilk nömrəsində yazdığı “Qəzetəmizin məsləki” və “İslam və hürriyyət” (davamı növbəti nömrələrdə) məqalələrində o, özünün (qəzetin) fəaliyyət programını ətraflı və əsaslı şəkildə izah etmişdir. Həmin məqalələrdə islam qövmünün, o cümlədən Qafqaz müsəlmanlarının (azərbaycanlıların) zamanın ritmini duya bilməyib digər xalqlardan əsrərcə geri qalmaları təəssüf və vətəndaş yanğısı ilə diqqətə çatdırılmışdır. Bu geriliyi məşhur Əshabi-kəhf əhvalatı, həmin əhvalatın “qəhrəmanlarının” – Əshabi-kəhf mağarasında getdikləri bir neçə əsrlik yuxudan oyandıqdan sonra düşdükləri vəziyyətlə müqayisə edir: mağara sakinləri ayılib günəşin bir qədər yüksəldiyini görüb bir-birlərinə baxaraq, “Nə çox yatmışıq!” – deyə təəccüb edirlər.

Əhməd bəy sözünə davam edərək, “biçarələr bilməyordular ki, yüz illərcə yatmışdilar”, – deyib əhvalatın gerisi ni nəql edir. Belə ki, azuqə dalınca bazara yollanan Əshabi-kəhf sakinini, onun görkəmini, libasını və aldığı ərzağa verdiyi pulu görən adamlar təəccüb və heyrətlə belə deyirdilər:

“Həriflər, siz nə adamsız, nərədən gəlmisiz? Bu ləfzlər, bu hərəkətlər, bu rəftarlar, bu pullar köhnə, qədim pullar, hərəkətlərdir, şimdi işləmeyirlər!” Sonra o, sözünə davam

edib, hazırda biz müsəlmanların eynən Əshabi-kəhf sakınları kimi min illik yuxudan ayılıb təəccüblə hamidan, bütün xalqlardan geri qaldığımızı, üfüqdə güclə seçilən uzaqlaşan karvanın dalınca baxdığını bildirir. Bu vəziyyətə düşməyimizin səbəbini isə “min ildən bəri başımıza, dilimizə, ağızımıza, əqlimizə, qəlbimizə, xəyalımıza və fikrimizə döyünlən dəyənəklər və s. yumruqlar sayəsində qəflət yuxusunda uyumağımızda görür. Ona görə “Irşad”ın əsas məqsədlərindən birinin bu kimi əhvalatların, yəni geriliyimizə, qəflətimizə səbəb olan cəhətlərin şərhindən və “...millətimizi qəflət yuxusundan oyadıb karvan dalınca sürətlə getməyə dəvət etməkdən” ibarət olduğunu bildirir. Çünkü məhz bu cür qəflət və cəhalət ucbatından “böyük-böyük səltənətlər batdı, abad vilayətlər viran oldular; məktəblərimiz bağlanıb elmdən, fəndən, kəsbədən və sənayedən məhrum olduq”. Nəticədə digər tayfa və xalqlardan o qədər geri qaldıq ki, “Hər gələn üstümüzdən adlayıb bizə həqarətlə baxdı! Bizi insaniyyətdən, bəşəriyyətdən məhrum hesab edib bir meyit surətində gördülər. Biz isə o gündən bu qəflətə uyub bir qəribə azara düçər olduq...”

Müəllif göstərir ki, düçər olduğumuz həmin qəflət və cəhalət nəticəsində qəlbimiz, ruhumuz bir-birimizə qarşı həsəd, kin və ədavət tiryəki ilə doldu, bir-birimizə qənim kəsildik, başqalarının qarşısında (bir qaradovoy və ya pristav qabağında) əsir-yesir olduğumuz, büzüşüb boynubükük durduğumuz halda öz soydaşımızı qanına qəltən elədik...

Bütün bunlar azmiş kimi, ən adı muxtar və hüquqi imtiyazlardan – ana dilində təhsil, seçkili orqanlarda iştirak, əqidə azadlığı və s. – belə məhrum edildik. Xalqın gözünü açıb onun tərəqqisinə kömək edə biləcək hər hansı binanı – cəmiyyəti-xeyriyyə, məktəb, mətbuat və s. qurmaq cəhdlərinə hökumət rədd cavabı verdi. Bunların müqabilində hakimlər, dövlət məmurları müsəlmanlara hər cür mənə-

vi və fiziki, iqtisadi və siyasi, hüquqi zülmü rəva görüb onları olmazın təhqir, işgəncə və soyğunlara məruz qoydular... Müsəlmanlar isə cahillikləri, sadəlövlükleri ucbatından bütün bu kimi zülmələrə səbr və itaət edirdilər. Ə. Ağayev göstərirdi ki “Laşəkk və laşübə əgər bir əsr böylə getsəydi, müsəlman taifələri kövr və zülmdə, cəhalət yükü altında əzilib bilmərrə fövt olardılar.” Yaxşı ki Rusiyada azadlıq hərəkatı, 1905-ci il hadisələri baş verdi və nəticədə ruslar özləri ilə yanaşı imperiya tabeliyindəki digər xalqların da hüquqi və iqtisadi, mədəni və siyasi azadlıqlar qazana bilmələrinə imkan yaratdılar. Ona görə bu əlverişli şəraitdən maksimum yararlanmağımızın vacibliyini diqqətə çatdırıran Əhməd bəy Ağayev sözünə belə davam edirdi:

“İştə bizim qəzetənin bir məsləki də bu nemət və kəramətdən sürətlə faidələr almağa dəvətdir. Karvandan geri qalan gərək bir az özünə güc etsin ki, karvana çatsın; və illa o, həmvarə geridə qalıb axırı fövt olar. Biz şimdə gərək qeyrilərdən bir qat daha çabuq gedək, gecə-gündüz məktəblər güşədi, mədrəsələr binası, məclislər, məhafillər təşkili fikrinə düşüb hər bir vəsilə və təriq ilə özümüzü qeyriliərə çatdırıq.”

Ə. Ağayev bu yolda millətə hansı qüvvələrin daha çox xeyir verəcəyinin düzgün müəyyənləşdirilməsini də mühüm vəzifə hesab edir və yazırırdı:

“Burاسını dürüst düşünməliyiz ki, külli Rusiyani və o cümlədən biz müsəlmanları əsirlilik, cəbr və zülmün boyunduruğundan xilas edən iki firqədir; əvvəlinci ərbabi-qələm və əhli-elm, ikinci fəhlə, kəsbi-sənət və ziraətkarlar.

Əvvəllinciləri bu işə vadar edən onların biliyi, elmi, mürvəti, insafi, insaniyyət, ədalət və müsavatpərvərliyi olub.

İkimcilər isə, onları da vadar edən hökuməti-sabiqədə olan cəbr və zülmdən çəkdikləri əziyyətdir”.

Müəllisin qənaətinə görə, hökumətin zülm və istismarı, işgəncə və təzyiqləri nə qədər güclü olsa belə, dövlətlilər və mülkədarlar var-dövlətləri, sərvətlərinin köməyi ilə özlərinə qoruya, mühafizə edə biliirlər. Sənətkarlar, fəhlə və kəndlilər isə zülm boyunduruğu altında getdikcə daha şiddətlə əzilirdilər. Ona görə cana doyub güclərini birləşdirib həm özlərini, həm də qeyrilərini azad etdirilər. Ə.Ağayev yazırırdı ki: “Bu səbəbdəndir ki, bizim qəzetənin ümdə məsləklərindən birisi əvvələn ərbəbi-qələm və əhli-elmə bacardıqca yardım və kömək edib səhifələri də onların üzlərinə açıq etməkdir. Bu qəzetə bir-iki və ya neçə adamın deyil. Bu, bir milləti-ruznamədir”.

Bütün bunların müqabilində Əhməd bəy millətin qələm sahiblərini, elm və mədəniyyət, bilik və zəka sahiblərini millətin azadlığı və işıqlı sabahı yolunda birliyə, əlbir fəaliyyətə səsləyirdi.

Qəzətin bu yolda müdafiəsinə çalışacağı digər zümrə və sınsə gəlincə, Ə.Ağayev bildirirdi ki, “saniyən, müsəlman fəhlələrinin, kəsbü-sənət və ziraətkarların haqlarını, ixtiyarlarını və nəflərini gözləyib müdafiə edəcəgiz”. Müəllif “Irşad”ın bu məsələ ilə bağlı mövqeyini belə izah edirdi: “Əsl millət bunlardan (yəni, sənətkarlar, fəhlə və kəndlilər - A.B.) ibarətdir. Bunlar nərəyə gedərsə, millət də oraya gedər, bunlar nə istərsə, millət də onu istər. Bunlardır aləmləri dolandıran. Kassaları, xəzinələri milyonlar ilə doldurulan. Bunların alınlarının tərləri və əllərinin qabarlarıdır”. (Bu fikirlər Süleyman Sani Axundovun “Qonaqlıq” hekayəsində “Cəmiyyətin sütununu kimlər təşkil edir?” sualına tapılan (verilən) cavabı yada salır).

İslam ümməti kimi müsəlman fəhlələrinin də avam, hüquqsuz və köməksiz, arxasız olduğunu nəzərə alan qəzet onların gözünün açılması, haqlarının və hüquqlarının başa salınması, mənafelərinin müdafiəsi yolunda əlindən gələni

edib, güclərinin birləşdirilməsinə nail olmayı qarşıya ən zəruri bir məqsəd kimi qoymuşdu:

“İştə bizim ümdə qəsdlərimizdən birisi də bizim fəhlə, kəsbü sənətkarlarımızın gözünü açıb qəflət uyqusundan oyadıb öz güclərini, zorlarını qüvvələrini özlərinə andırmaqdır (başa salmaqdır. – A.B.). Bizim cümlə millətimizin oyanması, dirilməsi bu fəhlənin, kəsbü sənətü ziraətkarların oyanmasına və dirilməsinə bağlıdır”.

Ə.Ağayev diqqətə onu da çatdırırdı ki, qarşıda duran bu və ya digər taleyüklü məqsədə çatmağın əsas şərtlərindən birini də bizim qonşu xalqlar, o cümlədən ermənilər ilə sülh və əmin-amalıq şəraitində yaşayıb azadlıq və tərəqqi namənə gücümüzün birləşdirilməkdən ibarətdir. O, hər iki xalqın bir-biri ilə olan milli xüsumət və davasını, bu üzdən Qafqazın xarabazara çevrilməsini həm ermənilər, həm də azərbaycanlılar üçün zərərli hal hesab edirdi. Ona görə bildirirdi ki, “iştə bu mülahizələr üçün qəzetəmiz ələddəvam Qafqazyada sakın taifələrin sülh və müsəlimata, ittihad və ittifaqa dəvət edəcəkdir, ta ki birlik və yeganəlik ilə ümumi vətənimiz Qafqazın səadət və nikbəxtliyinə çalışaq”.

Göründüyü kimi, “Irşad”ın tutduğu yol illər, əsrlər boyu ətalət və cəhalət cəngində qalıb digər xalqlar yanında və istismar altında xar və zəlil olan Qafqaz müsəlmanlarının (Azərbaycan türklərinin) tərəqqisi, elm və mədəniyyət, haqq, ədalət mərtəbəsinə yüksəlib, öz hüquq və azadlığına, işıqlı sabahına qovuşmasına nail olmaqdır. Bunun üçün o, Azərbaycan ziyalı, fəhlə, kəndli və sənətkarlarını mədəni tərəqqi və şüuru inkişafa, cəhalətə və istismar dünyasına, müstəmləkəçiliyə qarşı təşkilatlanmağa, öz güclərini birləşdirməyə, digər xalqlarla dostluq və əmin-amalıq şəraitində ünsiyyət qurmağa səsləyirdi.

Qəzet bu yolda daha çox ziyahıların, elm və mərifət sahiblərinin, fəhlə, kəndli və sənətkarların gücünə arxala-

nır, ümid bəsləyirdi. Ancaq həmin mövqe sosialistlərin və bolşeviklərin mübarizə üsullarından fərqlənirdi; əgər bolşeviklər ancaq zəhmətkeş siniflərin, daha dəqiq desək, fəhlə və kəndlilərin – proletarların azadlığını tanıyor və bu amal uğrunda kapitalist və mülkədarlığın ləgvini özlərinə baş məqsəd alırdıllarsa, “Irşad” xalqın geniş kütləsini təşkil edən fəhlə, sənətkar və kəndlilərin gücünü milli ziyalı zümrəsinin vətəndaşlıq səyləri ilə birləşdirib bütövlükdə millətin, islamiyyətin nicatına çalışırdı.

Bu nöqtədə “Irşad” nicatı ancaq məhəbbətdə, türk və islam xalqlarının küll halında tərəqqisində görən və buna çalışan füyuzatçılarından da fərqlənirdi. Daha dəqiq desək, füyuzatçılar hər şeyi – milli nicatı, azadlıq və istiqlaliyyəti ümumi təkamüldə, mənəvi-əxlaqi saflaşmada, ümumtürk və islam birliyində görüb, ancaq bu nemətlərə sahib olmayı əsas götürmüştülərsə, irşadçılar bütün bunlarla yanaşı, həm də aktiv siyasi və hüquqi mübarizə tərəfdarı idilər. Bu yolla Ə.Ağayevlə birgə “Irşad” və “Tərəqqi” səhifələrində M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov və b. milli vətənpərvər ziyalı ədib və mütəfəkkirlər qələm işlətdilər. Onlar ancaq sinfi yox, milli və dini dirilik, azadlıq uğrunda çalışırdılar. Təsadüfü deyil ki, Ə.Ağayev “Irşad”ın birinci nömrəsində dərc etdiyi “Islam və hürriyyət” məqaləsində islamla azadlığın, müsəlmanlıqla hürriyyət uğrunda mübarizənin bir araya sıqmadığını iddia edənlərə qəti etirazla islamın öz yaranışından cəbrə, zülm və haqsızlığa qarşı barışmaz mövqe tutmaqla kollektiv idarəciliyə, söz, fikir və vicdan azadlığına əsaslandığını, ona görə də əvvəlki dövrlərdə sürətlə tərəqqi etdiyini, lakin sonralar idarəcilikdə və baxışlarda baş verən əyinti, aşınma və qərəz ucbatında hər şeyin dağılmağa, islamın isə tənəzzülə üz qoymağa başladığını tutarlı dəlil və mühaki-mələrlə əsaslandırmışdır.

“Irşad”ın tutduğu yol “Tərəqqi”, “Həqiqət” (Ü.Hacıbəyovun redaktorluğu dövründə), “Azərbaycan” və digər mətbə orqanlarında davam və inkişaf etdirildi, qabaqcıl milli ictimaiyyət tərəfindən təqdir olundu. Məsələn, S.S.Axundovun “Yuxu” hekayəsində göstərilirdi ki, əsərin təhkiyəçi qəhrəmanı yuxuda qəribə bir məkana düşdүyünü görür; düzəngahdakı qoyun sürüsü də, çoban da, meşədəki quşlar və heyvanlar da canlı olduğu halda hamısı hərəkətsiz və süküt içindədir. Hətta çayın suyu da axar kimi görünürse, əslində dayanmış vəziyyətdədir. O, düşdүy yer barədə məlumat almağa bir insan axtarır. Ancaq qəbristanlıqdakı qəbir daşlarının arasındaki əmmaməli, fəqli, papaqlı, sarıqlı insanların da dərin yuxuya getdiklərini görür. Sonra bir künbəzin üzərində yazılın bu sözləri oxuyur: “Bura zülmət aləmidir. İşıqlığa çıxməq istəyənlərin yolu buradır”. O, yazının altındakı sehirli üçbucağın künclərindəki qızıl qarmaqları bir-biri ilə birləşdirdikdən sonra tilsimli qapı açılır. Bir qədər getdikdən sonra bir meydana çıxan qəhrəman orada 72 yol ayrıldığını görür. Hekayədə təsvirlər belə davam edir:

“Bunlardan hansı məni işıqlığı çıxarar – fikrində ikən yol başında dirək üstündə barmaq şəkli “İ” hərfini işaret etdiyini gördüm, o yolu tutub getdim. Başqa bir meydana çıxdım. Orada da yol başında qondarılmış dirək üzərində “R” hərfi yazılmışdı. Bu minval ilə hər meydanda dirək üstündə “Ş”, sonra “A” və axırda “D” hərfləri göstərişi ilə qapıya çıxdım. Bu qapının üzərində dirəklər üstündə yazılmış hərflər mürəkkəb olub “Irşad” ləfzi yazılmışdı. Qapını açıqdə günəş pəncərədən gözlərimə düşüb məni oyatdı. Küçədən:

– “Irşad”, “Irşad!”, təzə qəzet, – sədasi gəlirdi”.

Milli elmi, ədəbi, mədəni ictimaiyyət “Irşad”ın xalqımıza əsl tərəqqi və nicat yolunu göstərəcəyi fikri bax beləcə hakim kəsilmişdi.

“Irşad” qəzetiinin Azərbaycan xalqına, işıqlı istiqbala yönələn mükəmməl proqrama, aydın məqsədə, peşəkarlıqla hazırlanmış taktikaya malik tərəqqi və hərriyyət yolunu göstərdiyini, onun əzmkarlığını, məqsədyönlü, mübariz olduğunu düşmənlərimiz də çox gözəl anlamışdır. Ona görə həmin yolun qarşısını almaq üçün hər cür, ən çirkin vasitəyə belə əl atırdılar. Lakin bütün maneə, müqavimət və təxribatlara baxmayaraq Əhməd bəyin “Irşad”ı da “Tərəqqi”si də öz sözünü deyə bildi. Bu işdə ona Üzeyir bəy və digər məsləkdaşları həmrəy, arxa, dayaq oldular...

Açılmamış sahifələr

Əhməd bəy Ağayevin “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsi və mətbuata dair fikirləri haqqında

Azərbaycan milli mətbuatı tarixində hər birinin özgün yeri olan, hərəsi yeni bir jurnalistik istiqamətin başlanğıcını qoyan “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan” jurnalları haqqında söz düşəndə elmi dairənin və geniş ictimaiyyətin yadına adətən Əlibəy Hüseynzadənin “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan” məqaləsi düşür. Həmin məqalə “Həyat” qəzetiinin 18 may 1906-cı il tarixli nömrəsində çap edilmişdir. Ancaq ondan 32 gün əvvəl – “Irşad” qəzetiinin 16 aprel 1906-cı il tarixli nömrəsində Əhməd bəy Ağayevin yazış çap etdiyi “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsinin adını yalnız professor Məmməd Məmmədov çəkmiş, bu sətirlərin müəllifi isə yazılarının birində həmin məqaləni xatırlamışdır. Halbuki, “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsi haqqında ətraflı və əsaslı söhbət açıb onu geniş ictimaiyyətə çatdırmaq həm elmi, həm mədəni, mənəvi, həm ideoloji, ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafını izləmək, həm də mətbuat tarixi baxımından faydalıdır.

Məqalələrin adlarındakı yaxınlıq, bəlkə də, formal yer-dəyişməni nəzərə almasaq, cynilik Ə.Hüseynzadənin öz qələm dostu Ə.Ağayevlə məslək və yaradıcılıq əməkdaşlığının davamını göstərən fakt kimi maraqlıdır. Həm də “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan” məqaləsində “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin”dəki bəzi tezislər inkişaf etdirilmişdir. Bu da təsadüfi deyil; belə ki, Ə.Ağayevin məqaləsi çapdan çıxanda “Molla Nəsrəddin”in cəmi iki nömrəsi işiq üzü

görmüşdü (çox güman ki, “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin”i yazanda “Molla Nəsrəddin”in ikinci nömrəsi heç Bakıya çatmayıbmış). Məqalənin yiğildiği 15 aprel gündündə “Dəbistan” jurnalının birinci nömrəsi də çap prosesində idi. Ə.Hüseynzadə “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan” məqaləsini yazanda isə hər iki jurnalın bir neçə nömrəsi artıq oxucuların ixtiyarında idi. Bu da, təbii olaraq, Əli bəyə öz fikirlərini əsaslandırmaq, “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan” jurnallarını müqayisəli şəkildə dərindən təhlil etmək üçün geniş imkan və zəngin material vermişdi.

Əhməd bəyin “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsində əsas diqqət XX əsrin əvvəllerində milli mətbuatın inkişafının səbəbləri, əhəmiyyəti və cəmiyyətin, yaradıcı şəxslərin bu yolla öhdəsinə düşən vəzifələrin müəyyənləşdirilməsi və onların həlli yollarına yönəldilmişdir.

Bəlli olduğu kimi “Dəbistan” jurnalının ilk nömrəsi 16 aprel 1906-cı ildə çapdan çıxmışdır. “Irşad” qəzetiinin həmin gün çıxan nömrəsinin birinci səhifəsində “Dəbistan”ın çapdan çıxan birinci nömrəsinin təqdimat mərasimi – rəsm güşədi keçiriləcəyi haqda elan verilmişdir. Ə.Ağayevin “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsi də həmin hadisə, yəni jurnalın nəşri ilə bağlı milli mətbuat mənzərəmizin bir qədər də zənginləşdiyini diqqətə çatdırmaq məqsədi ilə qələmə alınaraq, “Irşad”ın elə 16 aprel 1906-cı il tarixli nömrəsində (səh.1-2-də) çap edilmişdir.

Məqalə milli maarifin günü gündən inkişafından və ona nicat yolu göstərən mətbuatın şəbəkəsinin genişlənməsindən doğan şükranlıqla başlanır. Göstərilir ki, başqa xalqlarla müqayisədə elə bir böyük uğur olmasa da, “bir ilin müdətində (1905-ci ildə – A.B.) Qafqaz müsəlmanları arasında iki qəzətə – “Həyat” və “Irşad” – nəşr olunmağa başlandı. Bu günlərdə Tiflisdə bir də bir müsəvvər (rəngli rəsm-lərlə bəzədilmiş – A.B.) bir məsxərə qəzetəsi (“Molla

Nəsrəddin” jurnalı nəzərdə tutulur – A.B.) zühur etdi. Bu gün də Bakıda uşaq və şagirdlər üçün “Dəbistan” adlı cəri-də veriləcək!!”

Əhməd bəyin haqlı qənaətinə görə, min illərlə qəflət yuxusuna uyub hər bir tərəqqi və inkişafdan geri qalan, ətalət və cəhalət pəncəsində çırpınan, getdikcə gücü tükenməkdə olan Qafqaz müsəlmanlarının milli ruh yüksəkliyi ilə hərəkətə gəlmələrinin əsas səbəbi “küll Rusiyani bürüyən” milli ruhi azadlıq hərəkatıdır. Həmin hərəkatın o dövrədək varlığı sanki bilinməyən Azərbaycan xalqının da milli özü-nüdərkini, milli mənlik şüurunu qüvvətləndirməyə doğru hərəkətə gətirməyi barədə məqalədə oxuyuruq: “... Bir il bundan əqdəm guya Qafqazda heç müsəlman yox idi; heç müsəlman dili yox idi; heç müsəlman yazılı yox idi!!! Şimdi əqlə qeyrilər nəfərlində bir şey oldu!! Əqlə az da olsa dərd-lərimizi, ehtiyaclarımızı söyləməyə, ürəklərimizi boşaltmağa bir yer oldu!!! Əqlə bu qədər olduğumuz xabi-qəflətdən gözümüzü açmağa şuruu etdik!! (başladıq – A.B.)”

Müəllifin işıqlı sabaha, gələcəkdə daha böyük və sürətli inkişaf tapacağımıza ümid və inamını artırın odur ki:

“İştə çətin öylə burası id! Çətin əvvəlinci qədəm id! Şimdi iş gedər! Bu iş yavaş deyil, çox tezlik ilə biz müsəlmanlar da tərəqqi və təaliyə (yüksəlmə, ucalma, inkişaf – A.B.) yolunda qeyrilərlə həmdüs (çıyin-çıyinə, yanaşı – A.B.) və həmdəst (əl-ələ – A.B.) gedərsiz”.

Ə.Ağayev bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan xalqının potensial imkanlarının, istedad və qabiliyyətinin hüdudsuzluğuna, tanrıının və təbiətin ondan heç bir şey əsirgəmədiyinə də güvənir, uzun əsrlərin ətalət və kəsalətindən sonra həmin imkanların, güc və qabiliyyətin hərəkətə gəlməsi, onların düzgün istiqamətə yönəldilməsi nəticəsində tezliklə inkişaf etmiş millətlərin sırasında dayana biləcəyimizə inanırı... Eyni zamanda dərin təəssüf hissi ilə bütün güc və

qabiliyyətimizin uzun əsrlər boyu milli inkişafimizə zidd olub, bizi geriliyə, məhvə sürükləyib ayaqlar altında qalmağa, başqalarının əlində xarüzəlil olmağa sürükləyən əməllərə sərf olunduğunu da diqqətə çatdırırıdı.

“Lakin biz şimdiyədək xabi-qəflətdə olub, Allah təala kəramət etdiyi nemətlərdən bəhrəmənd olmamışiq; əqlimi zi, zəkamızı, fəsahət, (gözəl və aydın danışmaq bacarığı – A.B.) və bəlağətimizi (fikrin incəliyi, aydınlığı – A.B.), kitalətimizi (yazı, yazıçılıq qabiliyyəti – A.B.) işlətməmişik; ata-babadan irs mirası qalan kəsalət (yorğun, kefsiz, əzgin – A.B.) və bətalətə (süstlüyə, ləng və ağır tərpənişə – A.B.) qərq olub bikarlığı, tənbəlliyi özümüzə sənət etmişik; gücümüzü, zorumuzu, əqlimizi, zəkamızı pis işlərə, fəsadə (puç olmuş – A.B.), nifaqə və qeyri-naməşru (qanunsuz – A.B.) və naməqul (ağila gəlməyən – A.B.) işlərə işlətmışik; uşaqlarımız məktəb və sənət əvəzinə küçələrdə tərbiyə tapıb bikarlığa, ləhv ləbə (gözəl, ahəngdar səslər, burada, şit, bayağı gülüş, nəğmə, eyləncələr – A.B.) adət etmişlər!”

Bütün bunların artıq arxada qaldığı, dövrün tələbinə uyğun olaraq, cavanlarımızın yavaş-yavaş tərbiyə tapıb, məktəb görüb, qeyri tayfaların və dünyyanın əhval və əxlaqından müxbir (xəbərdar, məlumatlı – A.B.) olub qeyratə gələrək iş görmələri, millət fikrinə düşmələri müəllifin ruhunu yüksəldir, işıqlı sabaha inamını artırırıdı. Əhməd bəy inanırdı ki, əgər cavanlarımız indiyədək yol kəsmək, adam öldürmək, qumarxana küncündə puç olmaq, küçələri veyil-veyil dolanmaqla gün keçirildilərsə, hazırda millət yolunda, onun tərəqqisi və inkişafı uğrunda çalışmaqdadırlar. Ona görə ki, hazırda” ... qabiliyyət və istedadı-millimiz üçün meydan açılıb, bir parlaq ziyalı surətdə özünü nümayan etməkdə (göstərməkdə, meydana çıxmaqda – A.B.) şəkk yoxdur”. Fikrinin əsaslı, konkret fakt və vəziyyətə dayandığını göstərmək üçün Ə.Ağayev bir vaxtlar “Həyat”

və “Irşad” qəzetlərinin nəşrinə başlayarkən keçirdiyi narahatlıqların indi tamamilə əsassız olduğunu diqqətə çatdıraraq sözünə belə davam edir:

“Mən “Həyat” və “Irşad” qəzetlərinə şüruu edəndə (...qəzetlərini nəşr etməyə, çıxartmağa başlayanda – A.B.) bir az vəqəə (fikir, xəyal – A.B.) edirdim ki, əcəba (görəsən – A.B.) millətimizdə layiq və dana (alım, istedadlı, bilikli – A.B.) yazıçılar olacaqmı?! Lakin bir az keçdikdə mənə məlum oldu ki, səhv etmişəm. Çünkü millətimiz o qədər layiq, daha müxbir şəkildə köməkçilər meydana gətirdi ki, iki qəzetə deyil, onlarca qəzetə abartmağa müstəiddirlər (qabildirlər, burada, qabiliyyətləri çatar – A.B.)!!

Şimdi “Dəbistan”ın və “Molla Nəsrəddin”in də zühura çıxməsi bunu sübut ediyor!!”

Ə.Ağayevi sevindirən, vəcdə gətirən (bunu cümlələrin sonunda qoyulan nida, qoşa nida işarələri də göstərir) təkcə soydaşlarının milli tərəqqi istiqamətində hərəkətə gəlib çoxlu sayda milli qanlı əliqələmli ziyahı cavanların olması deyil, həm də onların əksəriyyətinin işbilən, istedad sahibi olmalarıdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının karikatura və yazılarının həm ideyası, həm məzmun və mənə dərinliyi, həm də bədii tərtibati və mədəni, mənəvi təsir gücünün yüksəkliyi haqda söylənən fikirlər də bunu təsdiq etməkdədir. Məqalədə oxuyuruq: “Baxın “Molla Nəsrəddin”ə. Bu cəridə nə gözəl cəridədir! Nə qədər əql, zəka, məharət və zövq göstəriyor!! Nəinki biz müsləmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar böylə cəridələr ilə fəxr edə bilərlər! Onun nəqşləri və sözləri o qədər gözəl, o qədər pürməna, o qədər tənəbbihamız (təsirli, oyadıcı, ağıllandırıcı, ağıl verici – A.B.) nəqşlər və sözlərdir ki, insanın baxdıqca xoşu gəlib, baxdıqca bəsirəti artır (gözü açılır, dərrakəsi artır, aydınlaşır – A.B.”).

“Molla Nəsrəddin”dən alınan təəssürat, onun hər cəhətdən yüksək səviyyədə olmasından gəlinən qənaət “Dəbistan” jurnalının da səviyyəli və milli ruhlu, təlim tərbiyənin sırlarına, metodlarına kifayət qədər bələd olan müəlliflər tərəfindən çıxarılması müəllifdə onun da səviyyəli olacağı inamını yaratır. Ona görə fikrinə belə davam edir:

“Əminik ki, “Dəbistan” da öz dairəsində bir layiq, möhtərəm, bəsirət artıran, məlumatlı cəridə olacaq; üsuli-tərbiyəmizə böyük-böyük xidmətlər edəcək”.

“Dəbistan” kimi tədris, tərbiyə məsələlərinə üz tutan, pedaqoji sahəyə dair problemləri işıqlandırıb onların həlli yollarını göstərməyi qarşısına məqsəd qoyan bir nəşrin o dövr üçün (həm də indi) xüsusi dəyərə malik olduğunu, vacibliyini müəllif belə əsaslandırdırdı:

“Bu maddə, yənu üsuli tərbiyə məsələsi biz müsəlmanlar üçün ən böyük, ən mühüm maddələrdən biridir. Yəqinə demək olur ki, bu maddədə biz müsəlmanlar bir cahil, qəbih (eybacər, qanmaz – A.B.), bir şey bilmiyən uşaq kibiyiz və bizim cümlə bəlalarımız, bədbəxtliyimiz həman bu maddədən (cəhətdən, səbəbdən – A.B.) naşıdır (əmələ gəlir, törəyir, meydana çıxır – A.B.); çünkü övlad tərbiyəsini bilmiyən bir taifə nə cür səmadət və fəlahətə (əkinçilik, kənd təsərrüfatı – A.B.) nail olar!?”

Milli mədəni, mənəvi, əxlaqi şüurun formalaşış dövlətçilik, vətəndaşlıq istiqamətində inkişaf etməsində pedaqoji mətbuatın rolunu, əhəmiyyət və dəyərini şərh etməklə yanaşı, oxucuların, xalqın bu sözlərə, məsləhət və tövsiyyələrə qulaq asıb-asmayacağının da vacibliyi diqqətə çatdırılır. Göstərilir ki, başlanan xeyirxah işin yarıməsi üçün iş sahiblərinə, fikir və məqsəd sahibinə qulaq asıb, deyilənlərə əməl etməyi bacaranların – oxucu və camaatın olması da əsas şərtlərdəndir. Oks halda bütün görülən işlər, söylənən

dəyərli fikirlər havaya, boşuna atılan güllələr kimi olar. Ona görə Əhməd bəy farsın belə bir sözünü – Müstəme sahib soxən ra bər səre kar avərd (tərcüməsi: Dinləyən, qulaq asan söz sahibini iş başına gətirdi) – kəlamını misal gətirərək, əlavə edir ki:

“Bu söz nə gözəl söz! Ələlxüsus bir söz qəzetələr üçün həqdir! Çünkü qəzətə və qəzətəçi hər gün danişan bir şeydir; onu eşidici (yəni eşidən, dinləyən, oxuyan – A.B.) olmasa, kimə danişsin?!?”

Doğrudan da, oxucusu olmayan qəzetçinin və mətbu orqanın işi, fikri və amalı işə keçməz, o iş başında dura bilməz. Ona görə Əhməd bəy oxuculara qəzet (jurnal) çıxartmağın, jurnalistikanın ağırlığı, çox xərc, zəhmət və vətəndaş fəallığı hesabına ərsəyə gəldiyi barədə də məlumat verməyi lazımlı bilərək yazar:

“Cəmaətimiz isə qəzətə barəsində qəribə-qəribə fikirdədir! Öylə fikr eyliyirlər ki, qəzətə və ya cəridə fəqət bir parça yazılmış kağızdır. Halbuki bu bir parça yazını ortalığa çıxartmaq üçün cürbəcür zəhmət və məşəqqətlərdən savayı maşınlarına, hürufatına və qeyri lazımatına (ləvazimatına – A.B.) əqlə on beş min manat lazımdır; bundan keçəndən sonra hər nömrənin əqlə həştad (səksən – A.B.), doxsan manat xərci var!”

Ona görə xalqı, oxucuları bir bu qədər zəhmət və məşəqqət, xərc və məhrumiyət hesabına başa gələn, millət və milli təlc üçün dəyərli nemətin qədrini bilməyə, onu yaşatmaq, həm də özünün işqli sabahını təmin etmək naminə fəallığa, qədrşünaslığa, maddi və mənəvi dəstəyə səsləyirdi. Göstərilirdi ki, əks təqdirdə qələm əhli olan ziyalılarımız küskünləşərək, işdən soyuyub hərəsi bir başqa sənətin dalınca gedər. Nəticədə indi çatdığımız son dərəcə əhəmiyyətli nemətə – mətbuata bir daha çətin ki, əlimiz çata. Belə bir aqibət isə, əlbəttə, milli və dövləti fəlakət olardı. Ancaq

Əhməd bəy Ağayev milli mətbuatın və inkişafın işıqlı sabahına belə bir əminliklə inanırdı ki, həm qəzetələrimizə (“Həyat” və “Irşad” – A.B.) və həm “Dəbistan”a və “Molla Nəsrəddin”ə layiqincə yardım və kömək edib qoymuyacaqlar ki, bu günə nafe (bu cürə xeyirli, mənfəətli, dəyərli – A.B.) və lazımlı şeylərdən məhrum olaq”.

Böyük jurnalist, ictimai xadim və mütəfəkkirin ümidi və arzuları, vətəndaş narahatlıqları bu gün öz bəhrəsini vermişdir; milli mətbuat və dövlətçiliyimizin uğurları fikrimizə əsasdır.

Sonda Əhməd bəyin “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsinin tam mətnini ərəb qrafikasından çevirərək oxuculara yenidən təqdim etməyi lazımlı bilirəm.

“Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin”

Min şükürlər olsun ki, günü gündən maarifimiz tərəqqi eyləyib rəhbər-nicat olan mətbuatımız artmaqdadır.

Küll Rusiyani bir qəribə cəsbü qəlbanə görən ümumi hərəkat biz bədbəxt, min illərcə xabi-qəflətə (qəflət, qan-mazlıq yuxusuna – A.B.) uyub hər bir şeydən məhrum müsəlmanlara da sirayət etdi; bizim də qanımız hərəkətə gəlib, gözlərimiz açılmağa başlayıb, varlığımızdan bir əsər görünməyə başlayıb!!

Bir ilin müddətində Qafqaz müsəlmanları arasında iki qəzetə – “Həyat” və “Irşad” – nəşr olunmağa başladı. Bu günlərdə Tiflisdə bir də bir müsəvvər (rəngli rəsmlərlə bəzədilmiş – A.B.) və məsxərə qəzetəsi (“Molla Nəsrəddin” jurnalına işarədir – A.B.) zühur etdi. Bu gün də Bakıda uşaq və şagirdlər üçün “Dəbistan” adlı cəridə veriləcək!!

Əlbəttə, qeyrilərə nisbətdə bu, bir şey deyil.

Qafqaz diyarında sakın beş-altı milyon müsəlmanlar üçün iki yüvmiyyə (gündəlik – A.B.) qəzetə və iki həftəlik

və ya aylıq cəridələr (jurnallar – A.B.) əsla kafi deyil; bizdən altı, yeddi dəfə az olan ermənilərin əlan iyirmi iki, iyirmi üç növbənöv günlük və həftəlik qəzetələri var.

Lakin nə etmək olar?! Lənət heçə! Bir il bundan əqdəm guya Qafqazda heç müsəlman yox idi; heç müsəlman dili yox idi; heç müsəlman yazıçı yox idi!!! Şimdi əqlə qeyrilər nəflərində bir şey oldu!! Əqlə az da olsa dəndlərimizi, ehtiyaclarımızı söyləməyə, ürəklərimizi boşaltmağa bir yer oldu!!! Əqlə bu qədər olduğumuz xabi-qəflətdən gözümüzü açmağa şuru etdik!! (başladıq – A.B.)”

İştə çətin öylə burası idi! Çətin əvvəlinci qədəm idi! Şimdi iş gedər! Bu iş yavaş deyil, çox tezlik ilə biz müsəlmanlar da tərəqqi və təaliyə (yüksəlmə, ucalma, inkişaf – A.B.) yolunda qeyrilərlə həmdəş (çiyin-çiyinə, yanaşı – A.B.) və həmdəst (əl-ələ – A.B.) gedəriz. Çünkü istedad və qabiliyyətçə biz qeyrilərdən, əlhəmdüllillah, əskik deyiliz; nə allah və nə təbiət bizdən bir şey müzayiqə etməyiblər (əsirgəməyiblər – A.B.) və qeyrilərə verdiklərindən bizi daha artıq veriblər; təbiəti və xudadadı-əqlcə, zəkavətcə (təbii və ilahi ağılcə, zəkaca, bilikcə – A.B.), fəsahət (gözəl və aydın danışmaq bacarığı – A.B.) və bəlağətçə (fikrin incəliyi, aydınlığı ilə – A.B.), kitabətçə (yazı sənəti, yazıçılıq – A.B.) və qabiliyyətliyiz.

Lakin biz şimdiyədək xabi-qəflətdə olub, Allah təala kəramət etdiyi nemətlərdən bəhrəmən olmamışiq; əqlimizi, zəkamızı, fəsahət, işlətməmişik; ata-babadan irs mirası qalan kəsələt (yorğun, kefsiz, əzgin – A.B.) və bətalətə (süstlüyə, ləng və ağır tərpəniş – A.B.) qərq olub bikarlığı, tənbəlliyi özümüzə sənət etmişik; gücümüzü, zorumuzu, əqlimizi, zəkamızı pis işlərə, fəsadə (puç olmuş – A.B.), nifaqə və qeyri-naməşru (qanunsuz – A.B.) və naməqul (ağila gəlməyən – A.B.) işlərə işlətmışik; uşaqlarımız məktəb və sənət əvəzinə küçələrdə təribiə tapıb bikarlığa, ləhv ləbə (gözəl, ahəngdar səslər, burada, şit, bayağı gülüş, nəğmə, əyləncələr – A.B.) adət etmişlər!

Şimdi işler bir az dəyişməkdədir; cavankarımızı yavaş-yavaş tərbiyə tapıb, məktəb görüb, qeyri tayfaların və dünyanın əhval və əxlaqından müxbir (xəbərdar, məlumatlı – A.B.) olub qeyrətə gəliblər iş görüblər, millət fikrinə düşüblər!!

Bazarlara partapart salıb adam öldürmək əvəzinə, gərək bikar-bikar gündüzlər küçələri ölçüb, gecələr qumarxanaları məkan etmək əvəzinə, xalqı aldadıb pulunu, malını yemək əvəzinə, ortalığa fitnə və fəsad salmaq əvəzinə millət fikrinə düşüblər. Millətin gözünü açıb tərəqqi etməsinə səy və guşış ediyorlar (çalışırlar – A.B.).

İmdi iş ilə cavankarımızın böylə düşünməsidir; bu iş əmələ gəldikdə tərəqqimiz, əmalımız (islərimiz – A.B.), səadətimiz təmin olunmağına şübhə yoxdur. Çünkü imdiyədək cəhalət və bətalət, kəsalət və tərbiyəsizlik, fisqü fücur (əxlaqsızlıq və pozğunluq – A.B.) ləhvü ləeb (gözəl, ahəgdar səslər, burada, şit, bayağı nəğmə, gülüş, əyləncələr – A.B.) sayəsində zaye olmaqdə olan qabiliyyət və istedadı-millimiz üçün meydan açılıb, bir parlaq ziyali surətdə özünü nümayan etməkdə (göstərməkdə, meydana çıxmada – A.B.) şəkk yoxdur.

Mən “Həyat” və “Irşad” qəzetlərinə şüruu edəndə (...qəzetlərini nəşr etməyə, çıxarmağa başlayanda – A.B.) bir az vəqəf (fikir, xəyal – A.B.) edirdim ki, əcəba (görəsən – A.B.) millətimizdə layiq və dana (alim, istedadlı, bilikli – A.B.) yazıçılar olacaqmı?! Lakin bir az keçidikdə mənə məlum oldu ki, səhv etmişəm. Çünkü millətimiz o qədər layiq, daha müxbir şəkildə köməkçilər meydana gətirdi ki, iki qəzetə deyil, onlarca qəzetə abartmağa müstəiddirlər (qabildirlər, burada, qabiliyyətləri çatar – A.B.)!!

Şimdi “Molla Nəsrəddin” və “Dəbistan”ın da zühura çıxması bunu sübut ediyor!! Baxın “Molla Nəsrəddin”ə. Bu cəridə nə gözəl cəridədir! Nə qədər əql, zəka, məharət və zövq göstəriyor!! Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə ən mədəni, ən mütərəqqi tayfalar böylə cəridələr ilə fəxr edə bilər-

lər! Onun nəqşləri və sözləri o qədər gözəl, o qədər pürməna, o qədər tənəbbihəmiz (təsirli, oyadıcı, ağıllandırıcı, ağıl verici – A.B.) nəqşlər və sözlərdir ki, insanın baxdıqca xoşu gəlib, baxdıqca bəsirəti artır (gözü açılır, dərrakəsi artır, aydınlaşır – A.B.).

Əminik ki, “Dəbistan” da öz dairəsində bir layiq, möhtərəm, bəsirət artırıran, məlumatlı cəridə olacaq; üsuli-tərbiyəmizə böyük-böyük xidmətlər edəcək. Bu maddə, yənu üsuli tərbiyə məsələsi biz müsəlmanlar üçün ən böyük, ən mühüm maddələrdən biridir. Yəqinə demək olur ki, bu maddədə biz müsəlmanlar bir cahil, qəbih (eybəcər, qanmaz – A.B.), bir şey bilmiyən uşaqlıq kibiyiz və bizim cümlə bəlalarımız, bədbəxtliyimiz həman bu maddədən (cəhətdən, səbəbdən – A.B.) naşıdır (əmələ gəlir, törəyir, meydana çıxır – A.B.); çünki övlad tərbiyəsini bilmiyən bir taifə nə cür səmadət və fəlahətə (əkinçilik, kənd təsərrüfatı – A.B.) nail olar?!

Lakin bunların cəmiləsilə belə farsın belə sözünü bədavər etməyi (yada salmağı, misal çəkməyi – A.B.) özüm üçün vacib bilirəm. Fars deyir:

Müstəme sahib soxən ra bər səre kar avərd

(Tərcüməsi: Dinləyən söz sahibini iş başına gətirdi)

Bu söz nə gözəl söz! Ələlxüsus bir söz qəzetələr üçün həqdir! Çünki qəzetə və qəzətəçi hər gün danışan bir şəydir; onu eşidici (yəni eşidən, dinləyən, oxuyan – A.B.) olmasa, kimə danışın?!

Cəmaətimiz isə qəzetə barəsində qəribə-qəribə fikirdədir!! Öylə fikr eyliyirlər ki, qəzetə və ya cəridə fəqət bir parça yazılmış kağızdır. Halbuki bu bir parça yazını ortalığa çıxartmaq üçün cürbəcür zəhmət və məşəqqətlərdən savayı maşınlarına, hürufatına və qeyri lazımatına (ləvazimatına – A.B.) əqlə on beş min manat lazımdır; bundan keçəndən sonra hər nömrənin əqlə həştad (səksən – A.B.), doxsan manat xərci var!

İştə millət və cəmaət də gərək o qədər himmət etsin (əl tutsun, kömək, yardım etsin, arxa dursun – A.B.) ki, bu qədər məxaricin öhdəsindən gəlmək mümkün olsun!! Valla qəzetə bu gün olub, sabah olmuyacaq və həm yazılıclarımız pərakənd olacaqlar (burada, yazmaq həvəsindən düşəcək, işdən yayınıb hər kəs bir tərəfə üz tutacaq – A.B.) və həm millətimiz ürfan və mətbuatın mənfəətindən kəmbəhrə qalacaqdır!! Qəzetə və cəridəyə meyilli olub ildə altı manatdan keçmiş və özgələrin qəzetələrinə məsailbəkəf olanlar (vurulanlar, təsiri altına düşənlər – A.B.) gərək bu qitəyə bir az diqqət etsinlər və insafa gəlsinlər.

Lakin qeyrəti-həmiyyəti-milliyəmizdən ümidvarız ki, həm qəzetələrimizə və həm “Molla Nəsrəddin”ə və “Dəbistan” a layiqincə yardım və kömək edib qoymuyacaqlar ki, bu günə nase (bu cürə xeyirli, mənfəətli, dəyərli – A.B.) və lazımlı şeylərdən məhrum olaq. Bu gün bunlar təşviq və tərgib olunmazlar isə (alqışlanıb, həvəsləndirilməsələr – A.B.), sabah da bir kəs meydana qədəm qoymaz və cümlə məyus və məğmum olub (qəmli, qüssəli – A.B.) cümləmiz nabüd (meydandan çıxma, yox olma – A.B.) və məhv olarız.

Əhməd bəy Ağayev

Bəd əl təhrir: “Dəbistan” in bu gün rəsm güşadıdır. Bu barədə qəzetəmizin əvvəlinci səhifəsində elan var. Cəmi ürəfa və danişməndlərdən xahiş ediriz ki, bu rəsm güşadə gəlsinlər.

“Irşad” qəzeti,
16 aprel 1906, səh.1-2

“Dəbistan”ın, “Məktəb” “Rəhbər”i, yaxud pedoqoji jurnalistikamız

Azərbaycan milli jurnalistika məktəblərinin hər birində “Əkinçi”nin maarifçilik ənənələri bu və ya başqa şəkildə özünü göstərməkdədir. Uşaq pedoqoji jurnalistikamız isə sahə jurnalistikası olmaqla, birbaşa milli pedoqoji və metodiki məsələlərin müəyyənləşdirilməsi, uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyyəsi ilə bağlı sosial-mədəni problemlərin işıqlandırılmasını qarşıya məqsəd qoymuşdur.

İlk milli uşaq jurnalımız olan “Dəbistan” 1906-cı ilin aprelində işıq üzü görmüşdür. Onun oxucu auditoriyası əsasən kiçikyaşlı uşaqlar olduğu üçün burada dərc edilən materiallar – elmi, ədəbi və publisistik əsərlər, folklor nümunələri həcmcə kiçik, yığcam, məzmunca aydın, süjet quruluşuna görə sadə, dil və üslubca anlaşılı yazıldan ibarət olurdu. Həmin əsərlərdə uşaqların yaş və anlaşılış səviyyələri, maraq dairələri nəzərə alınmaqla, əxlaqididaktik məsələlərə, uşaqların hər cəhətdən layiqli vətəndaş kimi yetişdirilmələrinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu cür əsərləri yazmaq isə xüsusi istedadla yanaşı müəllifdən uşaq psixologiyasına, onun maraq və ətraf aləmlə təmas dünyasına dərindən bələdlik, həmçinin pedoqoji və metodiki səriştə tələb etdiyi üçündür ki, uşaq mətbuat orqanlarının yaradıcı qüvvələri əsasən pedoqoq ədiblər, müəllim və şagirdlər idilər. Buraya Ə.Cəfərzadə, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, S.Əbdülrahmanbəyov, Q.Rəşad, R.Əfəndiyev və b. daxil idilər. Onların qələmə aldıqları şeir, hekaya, nağıl, məqalə və sairdə balaca oxucular

təbiətdəki bitki örtüyü və canlılar aləmi, vətənin gözəllikləri, xalqımızın mədəni-mənəvi sərvəti, etnoqrafiyası, tarihi və ədəbi şəxsiyyətləri, oxumağın, elmlı və bilikli olmağın səmərəsi, xeyirxahlıq və qəhrəmanlığın əfsunkar layihəsi və s. və i.a. haqqda məlumatlar, təəssüratlar alır, özlərinin yurd və doğmalarına, müəllim və valideynlərinə qədirşünaslıq və sevgi dolu duyğularla tərbiyələnir, mənən süslənirdilər.

1907-ci ildə nəşrə başlayan “Rəhbər” jurnalının, “Dəbistan”dan fərqli olaraq, valideynlər üçün əlavəsi də var idi. Bu əlavədə valideynləri öz övladlarının təhsil almalarına həvəsləndirmək, bunun üçün onlar arasında izahat və maarifləndirmə işi aparmaq, bununla da xalqda kütləvi savadlanmaya həvəs oyatmaq başlıca məqsəd idi. Beləliklə, “Rəhbər” təkcə kiçikyaşlı oxucuların deyil, həm də valideynlərin şüurlarının xurafat qaranlığından maarif və məktəbin nur, ziya dolu tərəqqi yollarına yönəldilməsinə pedoqoji və didaktik üsulları ilə rəhbərlik etməyə çalışırdı.

“Məktəb” jurnalı 1912-ci ildə nəşrə başladı. Bu mətbu orqanın əsas hədəfi orta və yuxarı yaşılı məktəblilər olduğu üçün orada dərc edilən materialların məzmun və mündəricəsi də bir qədər tutumlu və mürəkkəb, həcmələri böyük və süjetləri şaxəli idi. “Məktəb” jurnalı da pedoqoji jurnalistika ənənələrinə sadıq qalaraq, dərc etdiyi materiallarda öz oxucularının yaş, bilik, qavrayış səviyyələrini, maraq dairələrini maksimum nəzərə alırdı.

Cümhuriyyət dövründə təlim-tərbiyə məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirildiyi üçündür ki, bu illərdə “Övraqı-məfisə” və “Əfkari-mütəllimin” adlı uşaq və pedoqoji jurnallar da nəşr edilmişdir. İstər bu jurnallarda, istərsə Sovet dövrü və müstəqillik illərində nəşr edilən “Azərbaycan məktəbi” jurnalı (və onun ayrı-ayrı sahələr üzrə əlavələri),

“Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan pioneri”, “Savalan” qəzətləri, “Göyərçin”, “Elli”, “Bala dili” və s. jurnallar, həmçinin müxtəlif səpgili oxu kitabları, dərslik və antologiyalar pedoqoji jurnalistika məktəbinin elmi-metodiki ənənlərini davam və inkişaf etdirməkdədirlər.

Onların “Əkinçi” jurnalistika ənənləri ilə doğmaliqları xalqın maarifləndirilməsinə, tərəqqi, inkişaf və istiqlalına çalışmaq idisə, fərqli və özgün xüsusiyyətləri də yox deyil. Belə ki, əgər “Əkinçi” və onun məktəbi ümumən millətin hər cəhətdən maariflənməsi qayğısına qalır və bu məqsədlə ən müxtəlif xarakterli, məzmun və səpkili yazılıardan, cəmiyyətdə, düşüncə və davranışlıarda olan eybəcərliklərin, qüsür və çatışmazlıqların təqiqidə və danlaqlardan istifadə edirdisə, uşaq-pedoqoji jurnalistika məktəbinin oxucu auditoriyası konkret olaraq cəmiyyətin əsasən kiçik və ortayaşlı nümayəndələridir. Həmin mətbu orqanların dərc etdiyi materiallar isə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, ancaq didaktik xarakterli, pedoqoji mahiyyyətli və metodiki səpkiliidir. Bu hal onların xüsusi sahəyə aid olmalarından irəli gəlməklə, orijinallılıqlarını, özgünlüklərini təmin edir.

Milli uşaq pedoqoji jurnalistika ənənlərimizin “Dəbistan” və “Məktəb”lərimizə. Xalq maarifinin inkişaf etdirilib günün tələbləri ilə ayaqlaşmasına “Rəhbər”lik missiyası bu da davam edir, sabah da davam edəcək.

Bolşevik jurnalistika məktəbi

Bolşevizm kimi onun Azərbaycan jurnalistika ənənələri və ideyaları da milli etnomədəni xüsusiyyətlərimizə doğma olmayıb, rusların milli-tarixi mübarizə üsulları və xarakterləri ilə daha yaxından səsləşməkdədir. Bu jurnalistika məktəbinin ideya-yaradıcılıq ənənələri “İskra” qəzetiindən (1901) başlayır. Həmin qəzeti də Çarizmin devrilməsi, istismar dünyasının məhvi fəhlə və kəndli sinfinin azadlıq ideyaları təbliğ edilirdi. Sonralar həmin ideyalar K. Marks və F. Engelsin hazırladıqları “Kommunist Partiyaşının Manifestin”də irəli sürülən “Bütün ölkənin proletarları, birləşin!” şüarını təqdir və qəbul etdi. Cünki, bu şuar bütün dünya proletar sinfini kapitalizm və feodalizmə qarşı əlbir mübarizəyə, sinfi azadlığa çağırırdı. Bolşevik partiyası kimi onun tribunası olan bolşevik jurnalistika məktəbi də bütövlükdə ümummilli tərəqqi və istiqlalı yox, ancaq milletin müəyyən və kifayət qədər kütləvi olan təbəqəsinin, əzilən və istismar olunan siniflərin azadlığı məsələsini özünə məqsəd seçmişdi. Azərbaycanda isə sinfi düşmən anlayışının yerini işgalçı imperializm tuturdu. Ona görə “İskra” qəzeti Bakıdakı gizli “Nina” mətbəəsində çoxaldılaraq burada da yayılsa da, Azərbaycan bolşevik mətbuatının ilk nümunəsi olan “Təkamül” qəzetində, həmçinin “Dəvət”, “Hümmət” və digərlərində sinfi mübarizə ilə yanaşı, (bir çox hallarda ondan artıq) milli mədəni təkamül, tərəqqi, milli dəyanət və hər kəsin bir-birinin acısına himmətlə, qayğı və nəvazış dolu yardım, əltutma ilə yanaşması, bolşeviklərin sinfi azadlıq mübarizələrinin fonunda öz soydaşlarının sosial milli şürurunun inkişafı və xalqımızın

istiqlala qovuşması məsələləri də geniş işıqlandırılırdı. Azərbaycan bolşevik mətbuatının ilk nümunələrindən olan “Təkamül”ün ideya istiqaməti, tutduğu xəttin mahiyyəti haqqında Xəlil Rəfiyev yazmışdır:

“Qəzətin ilk nömrəsində dərc onunmuş “Nəyə xidmət edirik” adlı redaksiya məqaləsində qəzətin (“Təkamül”ün – A.B.) sinfi mahiyyəti – onun bolşevik fəhlə qəzeti olmasası, yoxsul fəhlə-kəndli mənafeyinin müdafiəçisi və zəhmətkeşlərin azadlıq uğrunda apardığı mübarizədə onların sədəqətli xidmətçisi olduğu tam aydınlığı ilə ifadə olunmuşdu. Qəzet öz sinfi dünyagörüşündən, qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifəsindən. Kimin hüququnun keşiyində durmasından ətraflı danışındı. İnqilabi hərəkatdan, siniflər arasındaki mübarizədən bəhs edən qəzet göstərirdi ki, bu mübarizə iki sinfin –istismarçılarla istismar olunanların, burjuaziya ilə proletariatın arasında gedən mübarizədir.” (X.A.Rəfiyev. Leqal bolşevik qəzeti “Təkamül”, Bakı, Azərnəşr, 1962, səh.15)

Göründüyü kimi, bolşevik jurnalistika və mətbuatının bütövlükdə xalqın və millətin bütün təbəqələrinin tərəqqi, inkişaf və işıqlı gələcəyi uğrunda yox, məhz fəhlə, kəndli və zəhmətkeşlərinin, yəni müəyyən hissəsinin azadlıq və səadətinin tərəfdarı olduğu, istismar olunanlarla istismar edənlər arasında gedən mübarizədə əzənlərin deyil, əzilənlərin tərəfində durduğu, bir sözən sinfi xarakter daşıdıığı mövcud sovet elmi fikri tərəfindən də xüsusi vurgulanmış, təsdiq və təqdir edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, “Təkamül” qəzeti birinci nömrəsində dərc etdiyi “Biz nəyə xidmət edirik?” adlı baş məqaləsində özünün sinfi mahiyyəti barədə yazırırdı:

“Bizim xidmət etdiyimiz, yolunda can qoyub, onun hər bir mənafeyi və hüququnun qarovalunda durduğumuz haman işçilər, haman füqərayi-kasibədir.

Biz hər bir surət və şəkildə olsa, *zülm, cəbr və zorun əleyhinə iş görəcəyik*. Biz insaniyyətin və hər bir millətin qismi-əzimi olan *fəqirlər və məzlumlar* (kursivlər bizimdir – A.B.) tərəfdarıyıq, onların mənafeyi və hüquqlarının xidmətçisi və gözəcisiyik...

Budur bizim tutduğumuz məslək, budur bizim xidmət etdiyimiz əqidə ki, onun yolunda çalışmışıq, çalışırıq və çalışacağıq.” (“Təkamül” qəz., 16 dekabr 1906 №1)

Dövrün milli maarifçilik, mədəni, mənəvi, dini, sosial-iqtisadi və s. baxımdan təkamül, tərəqqi və xoşbəxt gələcəyi uğrunda fəaliyyət göstərən qabaqcıl ictimaiyyəti ilk vaxtlar ümumən millətin istiqlaliyyətini onun zülm və istismara, təhqir və həqarətə daha çox məruz qaldığı üçün mövcud idarəcilik sisteminə kəskin nifrət və qəzəb hissi ilə müqavimət göstərmək əzmində olub, “hüquq üstə ədavət edən” zəhmətkeşlərin mübarizə və qələbəsində gördükəri, buna ümid bəslədikləri üçün bolşevik mətbuatının tutduğu yolu da təqdir edirdilər. Ancaq həmin təqdirətmə sinfi mahiyyətdən uzaq olub, millətin öz hüquq və insaniyyətini dərk etməsi anlamında üzə çıxırdı. Bunu “Irşad” qəzetinin “Təkamül”ün nəşrinin təbrikinə həsr etdiyi məqalədəki aşağıdakı sətirlərdə də qabarlılığı ilə görmək olar. Məqalədə deyilirdi ki, “...bizdə də füqarəyi-kasibəni himayət edən, zəhmətkeşlərin mənafeyini gözetləyən müsəlman (Azərbaycan – A.B.) dilində bir qəzətə aləm-intişarə qədəm qoydu... Başqa millətlərləri əsarət və qulluqdan (burada, qul olmaqdan – A.B.) qurtarıb haqşü-nashıq və insaniyyət dərəcəsinə çatdırın onların bu cür qəzətləri olubdur. Bizim də hərgah indiki kimi bu məsləkdə bir-iki qəzətimiz olsayıdı, heç vaxt bizim fəhlələr, bizim kəndli zəhmətkeşlər belə heyvan dərəcəsində olub, zülm və istibdad boyunduruğunun altında əzilməzdilər”. (“Irşad” qəz., 17 yanvar 1907)

Göründüyü kimi, “Irşad” qəzeti “Təkamül”ü məhz fəhlə və kəndlilərin, zəhmətkeşlərin hüquqlarını müdafiə edib onların azadlığı, istismar və köləlikdən, qul kimi çalışdığını halda haqq və hüququnun tapdanmasından xilas olmaq uğrunda mübarizəyə səfərbərliyə səslədiyi üçün təqdir və müdafiə edirdi. Burada milli təəssüb hissi hələ ancaq fəhlə, kəndli və zəhmətkeş təbəqənin timsalında olub sınıfı xarakter daşısa da, söhbət istismar boyunduruğundan, əsarət zin-cirindən azad olmaqdan, cəmiyyətdə haqq və insanlığın bərpasından getdiyi üçün ona tərəf çıxılırdı. Bu tərəfkeşliyin digər səbəbi də “Irşad”ın fəhlə, kəndli və zəhmətkeşlərin cəmiyyətin abadlıq və firavanlığını, insanların maddi, mənəvi və iqtisadi ehtiyaclarının təminatçısı kimi ən fəal və çalışqan zümrəsi hesab etməsindən irəli gəlirdi. Ona görə sözünə belə davam edirdi:

“İndi əvvəl üzümü müsəlman fəhlə və kəndlilərinə tutub deyirəm ki, ey dünyani abad eyləyən fəhlə və rəncbərlər (kursivlər bizimdir – A.B.) gəldi sizi zəhmətdən qurtaran insaniyyətə yetişdirən həqiqi bir tərəfdarımız: Alın, oxuyun “Təkamül” qəzetini, qanın dünyanın məişətini, tanıyın öz dost və düşməninizi. Bilin, görün sizləri bu nikbat və zillətə, bu fəqir və fəlakətə düşçər edən kimlərdir. Ümidvaram ki, maarif və tərəqqi dalısınca olan müsəlmanılar “Təkamül” qəzetini alıb oxumadan heç vaxt dərk hikmət etməyəcəklər.” (Yenə orada)

“Irşad” qəzeti (Ə.Ağayev) inanırdı ki, Azərbaycan xalqının hər hansı bir təbəqəsi, zümrəsi, o cümlədən sınıfı tərəqqi və maarif, hüquq və insaniyyət, haqq və azadlıq üstə köklənsə, onlar öz azadlıqları ilə gec-tez bütövlükdə xalqın işıqlı sabahının, istiqlalının təminatçısına çevriləcəklər. Ancaq, yuxarıda dediyimiz kimi, bolşeviklər partiyasının program və məramnaməsi bütövlükdə millətin deyil, onun istismar edilən kütləsinin -- fəhlə və kəndli

sinsinin azadlığını nəzərdə tuturdu. Ona görə də X.A.Rəfiyevin də yazdığı kimi: “Təkamül” qəzeti öz səhifələrində fəhlələrin həyat və məişətinə, mübarizə və çıxışlarına, ağır və acınacaqlı həyat tərzlərinə dair çoxlu materiallar dərc edirdi, zülm istismardan qurtarmaq üçün yeganə yol – mənfur üsul-idarəni devirmək, hakimiyyəti ələ almaq yolunu... göstərirdi”. (X.A.Rəfiyev, Göstərilən əsəri, səh.18).

Bolşeviklər partiyasının və onun mətbu orqanlarının, o cümlədən “Təkamül” qəzetinin bu xətti – hərəkəti, sinfi mübarizəni əsas götürməsi ictimai fikirdə milli birlik və təkamül, ümummilli və türk – islam istiqlalının tərəfdarlarını narahat edirdi. Ona görə də “Tərcüman” qəzeti və “Füyuzat” jurnalı “Təkamül” və bu tipli mətbuat orqan olub, Orenburqda çıxan “Ural” qəzetlərini milli birliyə rəxnə salmalarından, cəmiyyətdə ayrı-ayrı sinif və zümrələri qarşı-qarşıya qoyub, onların bir-birlərinə düşmən kəsilmələrinə səbəb olacaqlarından dərin narahatlıq keçirir, həmin qəzetlərin zərərli mövqe və fəaliyyətlərini ardıcıl tənqid edir, xalqı və türk – islam aləmini mülli və dini birliyə çağırırlar. (Bax: yenə orada. səh.23-26). Bütün bunnularla yanaşı, həmin mətbuat orqanlarının səhifələrində dövrün M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, M.Hadi və b. qabaqcıl görüşlü ziyanlı və ictimai-siyasi xadimləri də fəal iştirak edir, Ə.Ağayev, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemənzadə, M.Ə.Sabir və digər ədib və publisistlərimiz isə onların fəaliyyətini alqışlayır, qapanmalarından narahat olurdular. Lakin əgər vaxtilə C.Məmmədquluzadə “Xeyir-dua” məqəlösünün sonunda “Bütün ölkələrin proletarı, birləşin!” şurəsini gətirib fikirlərini bu akkordla tamamlayır, M.Ə.Sabir təəssüfə “Rəhbər” yorulub, yuxladı “Irşad”ü “Təkamül” – deyirdisə, cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında kı dumanlar aydınlaşmış, sular durulduqca, yollar da ayrı-

mağa başladı. Cünki bolşevizmin sınıf mübarizə ideyaları Azərbaycan bolşevik jurnalistikasında artıq kifayət qədər qabarıq şəkildə nəzətə çarpmaga başlamışdı. Hətta bolşevik mətbuatı və jurnalistikası Azərbaycanın milli demokratik fikirli partiya və mətbuatına müxalif, bir çox halda isə rəqib və düşmən mövqə nümayiş etdirməyə üstünlük verirdi. Ona görə Azərbaycanda məhz milli dirilik və milli istiqələl ideyalarını özünə rəhbər tutub bu yolda mübarizəyə atılan milli partiya və mətbuat orqanlarının sayı və ictimai fikirdə çəkisi kifayət qədər artmağa başladı...

Bolşevizm kimi onun jurnalistika ənənənləri və məktəbi də Azərbaycanda siyasi iradənin dikdat gücünün himayəsi altında ayaq açıb yeridi və sovet hakimiyyəti illərində hələ 1919-cu ildən nəşrə başlayan “Bakinskiy raboçiy”, “Kommunist” qəzetlərinin və digər yeni mətbuat orqanı və jurnalist kadrların fəaliyyətləri ilə inkişaf etdi. Bununla belə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bolşevik jurnalistika məktəbini ümummilli tərəqqi, istiqlal və istiqbal deyil, məhz bir sınıfın digər sınıf üzərində mütləq və dikdat hakimiyyəti, üstünlüyü cəlb edir, düşündürdü. Burada ümummilli düşüncə beynəlmiləl anlayışla əvəz olunmaqla, əslində beynəlproletar sınıfı kultlaşdırılır və proletkultuluq bir doktrinaya çevrilirdi. Elə həmin düşüncə ilə də sovet hakimiyyəti illərində cəmiyyətin milli ziyalı və zadəgan təbiətli təbəqəsi – altqatı, etnokulturoloji düşüncə və dünyabaxış bazisinin əsas daşıyıcıları qırmızı terrorun əli ilə repressiyalara tuş gətirilib məhv edilirdi. Sovet mətbuatı isə cəmiyyətdə təkpartiyalılığın, sınıfı hakimiyyətin, proletar “ağalığının” tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Bu təbliğatın nəticəsi olaraq, milli ziyalı və zadəgan elitəsi əsasən məhv edilərək cəmiyyətdə totalitar rejimin dövrən sürməsinə haqq qazandırıldı. Sovet dövründə H.Cəbiyev, M.Quliyev, Ə.Vəliev, A.Rzayev, N.İmanquliyev, R.Mahmudov, M.Dadaşov, Y,

Kərimov, T. Rüstəmov, N. Zcynalov və b. istedadlı redaktor və jurnalistlər yetişsələr də, onlar sovet totalitar rejiminin ideya və prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməyə məhkum idilər...

Aparılan araştırma və təhlillərdən göründüyü kimi, bolşevik jurnalistika məktəbi də azadlıq və istiqlaliyyət tərəfdarı idi. Ancaq bu, milli ümumbəşəri olmayıb, sinfi mahiyyətli olduğu üçün nöqsanlı və Azərbaycan üçün qəbul edilməz idi. Təsadüfi deyil ki, elə sovet imperiyasının hakimiyyəti illərində milli jurnalistikamızın tərkib hissəsi olan Azərbaycan mühacirət mətbuatı və jurnalistikası bolşevizmə və bolşevik (kommunist) jurnalistikasına qarşı ardıcıl və kəskin mübarizə apardı...

Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaranma tarixinə və xüsusiyyətinə dair*

Əziz və hörmətli dostum Abid müəllim! Siz Azərbaycan mühacirət mətbuatının başlaması tarixini bu məqalədə söyləməzdən əvvəl, haqlı olaraq, həmin məsələ ilə bağlı bəzi anlayışlara, məsələn, mühacir, diaspor, emigrant və s. aydınlıq gətirməyə çalışırsan. Bu zaman həmin anlayışlara keçmiş sovet ideoloqlarının münasibətlərini gah təqdir edib onlara əsaslanır, gah da tənqid atəşinə tutursan. Göstərişsən ki, “mühacirət” sözü sovet ideoloqları tərəfindən təsirə məruz qalaraq siyasıləşmiş və daha çox “vətən satqını”, “dönük”, “vətən xaini” kimi mənalar kəsb etmişdir”. Guya, ona görə də biz “hazırda xaricə üz tutan soydaşlarımıza “mühacir” deməkdən çəkinik. Bəli, Azərbaycan Demokratik Respublikasının, milli müstəqilliyimizin rus sovet qoşunları və onların yerli havadarları tərəfindən devrilməsi ilə barışa bilməyib bu işğala qarşı çıxan, bütün ömrünü Azərbaycandakı yeni siyasi rejimin – sovet quruluşunun və rus işgalinin devrilərək dövlət müstəqilliyimizin bərpası uğrunda mübarizəyə həsr edən vətən oğullarımız – M.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov, H.Ağayev, M.Məhəmmədzadə, C.Hacıbəyli və b. keçmiş sovet rejimi üçün vətən xaini, satqın və s. idilər. Bizim üçün isə əsl vətən mücahidləri. Ancaq nə yaziq ki, o zamankı rejim bu həqiqətin “ağzına daş basmışdı”. Sovet rejimi üçün “vətən xaini”, “satqın” kimi qəbul edilib lənətlənmək onlara üzqaralığı yox, bir

---

* Bu yazı Azərbaycan mühacirət irlisinin görkəmlı tədqiqatçısı, filologiya elmləri doktoru Abid Tahirliyə açıq məktub şəklində qələmə alılmışdır.

vətəndaş kimi başucalığı və qürur gətirirdi. Bu, indi də belədir. Ona görə də biz indi hazırda ölkəni tərk edənlərə yox, bu mücahidlərə çəkinmədən, özü də, fəxrlə, ancaq tarixi həqiqətə uyğun olaraq, mühacir deməliyik. Həm də ona görə ki, bu tarixi həqiqət Azərbaycan xalqının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda sovet rejimi dövründə də xaricdə və daxildə, aşkar, yaxud gizli şəkildə ardıcıl mübarizə apardığını və hazırlı dövlət müstəqilliyinə haqlı və qanuni, xalqın iradəsinə uyğun olaraq qovuşduğumuzu göstərir. Eyni zamanda daim yadda saxlamalıyıq ki, bugünkü dövlət müstəqilliyimizin bərpasında son nəfəslərinə, sümükləri qovrulanadək çarpışan həmin mühacirlərin payı az deyil. Onlar öz əzmkarlıqları, siyasi idarələrini ortaya qoyan işiqlı zəkalarının qüdrətli hayqırıtları ilə həm milli tarixi yaddaşımızın oyaq qalmasını təmin etdilər, həm də Azərbaycan həqiqətləri ilə SSRİ yalanlarını dünyanın qulağına çatdırıldılar.

Əlbəttə, bütün bu siyasi, ideoloji, hərbi, mədəni, mənəvi barışmazlıq müqabilində onlar SSRİ üçün “vətən xaini”, “satçın” olmaqdan başqa nə ola bilərdilər? Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm kimi istedadlı qələm sahibləri həmin mücahidlərin adlarını üzdə onları “ifşa etmək” üsulu ilə tarixin və xalqın yaddaşında möhkəmlətməyə çalışırdılar. Az sonra sovet ideoloqları bunu başa düşüb həmin mücahidlərin əksəriyyətinin adının hər hansı münasibətlə – istər yaxşılığa, istərsə pisliyə – çəkilməsinə də rəsmi qadağa qoydular. Azərbaycan xalqının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə həmin mühacirlərin və onların işlərini davam etdirən şəxslərin mühacirlik missiyaları və müstəqillik hösrətləri sona yetdi. Necə deyərlər, “istədikləri yaridi, yctirdi pərvərdigar”.

Hörmətli Abid müəllim, əgər, həmin adamlar öz fəaliyyətlərini əvvəlki qaydada davam etdirsəyilər, onda sözün

həqiqi mənasında vətən xaininə, satqına, üzü dönük adama çevrilərdilər. Onlar belə bir addım atmazdalar və atmadılar da. Ancaq bir çoxu ilk vaxtlar özlərinin yeni fəaliyyət funksiyalarını müçyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirdilər. Axı, qeyd etdiyimiz kimi, məqsədlərinə çatmışdır. Ancaq qocalıq, uzun illərin bir sıra müxtəlif səpkili diqtəsi onları hələ də xaricdə, ömürlərinin qalan hissəsini də vərdiş etdikləri mühitdə davam etdirməyə saxlayırdı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev belə bir gündə, necə deyirlər, onların da dadına çatdı. O, xarici ölkələrə etdiyi çoxsaylı səfərləri zamanı həmin ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızla da görüşdü, onların vətənpərvərlik duyuşlarını yenidən alovlandırib gənc Azərbaycan dövlətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətinə yönəltdi. Beləliklə, əvvəlki mühacirlərimizlə yanaşı, digər başqa səbəblərdən xaricdə məskunlaşmış həmvətənlərimizin potensialı vətonimizin və dövlətçiliyimin xeyrinə yönəldildi. Bu fəaliyyət artıq əvvəlkinqə bənzəmir.

Ögər mühacirlər Azərbaycandakı mövcud rejimin SSRİ-nin devrilməsinə çalışırdılarsa, indi onlar Azərbaycanda yenidən bərqərar edilmiş milli müstəqilliyin və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinə, beynəlxalq aləmdə olduğunu kimi geniş tanınmasına çalışırlar. Bu fəaliyyət funksiyasının mahiyyəti kimi adı da başqdır; diaspor fəaliyyəti.

Diaspor fəaliyyəti mühacir fəaliyyətinin arzu və ideallarının yeni mahiyyətdə və məzmunda davamı olub, həmin idealların möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Yeri gəlmışkən, Heydər Oliyevin siyasi və ideoloji cəhətdən əsaslandırıb Azərbaycan dövlətçiliyinin tərkib hissəsinə çevirdiyi həmin prinsiplərin elmi cəhətdən inkişaf etdirilməsinə həm “Azərbaycan mühacirət mətbuatına dair mühazirələr” (Bakı, 2004) adlı kitabında, həm də Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsindəki pedaqoji

fəaliyyətimdə xeyli çalışmışam. Belə ki, 2005-ci ildə magistr pilləsində hazırlı diaspor mətbuatımızın “Müasir mühacir mətbuatı” adı altında tədrisinin elmi, metodiki və ideoloji baxımdan səhv olunduğu kafedra müdirimiz Cahangir Məmmədliyə və bəzi başqa yoldaşlara bildirib, fikrimi əsaslandırdım. O da fakültə dekanı Yalçın Əlizadə ilə məsləhətləşib fənnin adını növbəti tədris ilində dəyişdirtdilər. Ancaq yeni ad - “Xaricdə çıxan Azərbaycandilli mətbuat” da düzgün deyildi. Axı, xaricdə bizim diaspor təşkilatlarımızın və digər cəmiyyətlərimizin çıxartdığı mətbuat orqanlarının hər biri əsas etibarı ilə müvafiq ölkənin dövlət dilində (ingilis, holland, rus, ukrayn və s.) nəşr edilir. Ona görə, nəhayət, mənim təkidli təklifimlə fənnin adı “Azərbaycan diaspor mətbuatı” kimi təsdiq edildi.

Bu ad tarixi və elmi həqiqətə tamamilə uyğundur. Həmin diaspor təşkilatları və diaspor yönümlü cəmiyyətlər bugünkü Azərbaycan dövlətçiliyinə və milli müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə xidmət etdikləri üçün onların üzvləri də üzüdönük, vətən xaini və s. deyil, əsl vətənpərvərdilər. Odur ki, onlar diaspor adı ilə haqlı olaraq fəxr edir, qürur duyurlar. Dövlətimiz də onların dəstəyinə güvəndiyi kimi, daim onlara fəaliyyət göstərdikləri ölkələrdə arxa, dayaq durur... Bunun üçün yüksək səviyyəli müvafiq dövlət qurumu və ictimai-siyasi, mədəni-kütləvi təşkilatlar da yaradılmışdır... Bütün bunlar göstərir ki, “mühacir”lə, “diaspor” sözü və fəaliyyətinin məzmunu arasında müəyyən yaxınlıq olsa da, onlar tamamilə fərqli anlayışlardır. Bu baxımdan sizin məqalədə mühacir kimi təqdim edilən adamların sırasında C.Əfqani və M.Hadinin adı səhv düşüb. Çünkü C.Əfqanının Azərbaycana və Azərbaycan mühacirətinə birbaşa dəxli yoxdur. O, Əfqanıdır və ümumişlam tərəqqisi üçün çalışırı. M.Hadi isə 1910-cu il fevralın ilk günlərində İstanbula Azərbaycanda və o zamankı

çar Rusiyasında siyasi fəaliyyətdə təqibə görə yox, sadəcə olaraq, çoxdan rəğbat bəslədiyi türkiyəli məsləkdaşlarının mübarizələrinə əməli dəstək vermək üçün getmişdi. Bu addımına görə M.Hadini mühacir hesab etsək, onda gərək Yusif Talibzadəni də, Ə.Cavadı da Balkan müharibəsi zamanı bir çox Azərbaycan mücahididə ilə Türkiyəyə köməyə getdiyinə görə mühacir sayaq.

Əlbəttə, bu, doğru olmazdı.

M.Ə.Rəsulzadənin İranda “İrani-nou” qəzetini çıxarmasını doğru olaraq mühacirət fəaliyyəti hesab etmirsən. Qeyd edim ki, həmin dövrdə M.Ə.Rəsulzadə “Hümmət” bolşevik təşkilatının üzvü idi və İrana o, həmin təşkilatın tapşırığı və təşkilatçılığı ilə bolşevizm idcyalarını yaymağa getmişdi. Odur ki, İranın xəfiyyə idarəsi bunu bilən kimi M.Ə.Rəsulzadəni ölkədən çıxmaga məcbur etdi...

Bu gün xaricdə məskunlaşan bütün soydaşlarımıza istisnasız olaraq diaspor (və ya mühacir) demək doğru deyil. Onların bəziləri, sadəcə olaraq, ölkəni tərk ediblər, yəni miqrasiya ediblər. Belələri emiqrantdır. Onlar siyasi və digər mədəni fəaliyyət göstərməyib, xaricdə yalnız şəxsi görüşənlərinin təminini üçün çalışırlar. Bəziləri diplomatik və ya elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldurlar. Bunlar isə emiqrant deyil və s.

Hazırda kiçik bir qrup, yəni az-çox siyasi fəaliyyətlə məşğul olan bir neçə nəfər də Azərbaycandan kənarda yaşayıb fəaliyyət göstərir. Onları heç cürə mühacir adlandırmaq olmaz. Çünkü bu şəxslər bütövlükdə Azərbaycandakı dövlət quruluşuna qarşı deyillər və fəaliyyətləri də müstəqilliyiminin devrilməsinə yönəlməyib. Belə olsaydı, Azərbaycan parlamentində yer tutmaq üçün öz namizədliliklərini irəli sürməzdilər. Onlar bəzi opponentlərinin qorxusundan və ya hansısa əməllərinə görə istintaqa cəlb edilə biləcəklərindən çəkinərək canlarını götürüb qaçıblar.

Azərbaycanlıların indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycandan zor gücünə çıxarılmaları isə ancaq deportasiyadır. Əgər onlar siyasi bir təşkilat yaradıb Qərbi Azərbaycana, Ermənistandakı ərazilərimizə qayıtmaq uğrunda mübarizə aparsalar, Ermənistan hökumətinə görə, bu, mühacirət fəaliyyəti olar. 1946-cı ildə Təbrizdə S.C.Pişəvəri hökuməti SSRİ-nin razılığı ilə İran şahlığı tərəfindən devriləndən sonra oradan bize - o zamankı Sovet Azərbaycanına gələnlər doğrudan da, mühacirlərdir. Çünkü onlar vaxtilə, 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası Sovet Rusiyası tərəfindən devriləndə, bizim Cümhuriyyət xadimlərimizin düşdükleri vəziyyətdə idilər. Hər ikisi vətəndən deyil, milli dövlətçilik iradəmizə zidd və qəsbkar bir rejimdən - biri rus sovet, digəri isə İran şahlıq rejimindən canını götürüb öz siyasi mübarizəsini davam etdirmək üçün yaşadığı ölkədən onun üçün nisbətən əlverişli və təhlükəsiz məkana qaçmışdı. Əks təqdirdə rejim onları fiziki cəhətdən məhv edəcəkdi. Bütün bunlardan fərqli olaraq, Cəlil Məmmədquluzadəni belə bir təhlükə gözləmirdi. Çünkü, o, siyasi fəaliyyətlə məşğul deyildi. Qarabağda da əlinə silahı bir vətəndaş kimi alıb torpaqlarımızın müdafiəsində iştirak etmişdi. Onun Təbrizə səfəri də heç bir mühacirət məzmunu daşımayıb, bir növ, M.Hadinin 1910-cu ildə Türkiyəyə getməyinə bənzəyirdi. Belə ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalı nəşrinin əvvəlindən Azərbaycana və bütövlükdə türk-müsəlman dünyasına bir gözlə baxmışdır. Azərbaycanın hansı guşəsindən asılı olmayaraq, işıqlı və qaranlıq cəhətlər onun daimi diqqət mərkəzində olmuşdur. 1905-ci ildə Təbrizdə baş verən Səttarxan hərəkatı da jurnalın səhifələrində yüksək səviyyədə və geniş şəkildə işıqlandırılmışdı. 1920-ci ildə isə Azərbaycanın şimalında onun milli hökuməti yenicə devrildiyi halda cənubunda Şeyx Məhəmməd Xiyabani hakimi

miyyəti yenice qurulmuşdu. Ürəyi vətənpərvərlik duyğusu ilə döyünen hər bir azərbaycanlıdan bu gənc hökumət kömək, dəstək umurdu. Belə bir vaxtda, Azərbaycanın tale-yüklü probleminin həllində C.Məmmədquluzadə kənarda qala bilməzdi. Həmin vətəndaşlıq işində iştirak etmək üçün onun şansı da var idi. Bu şans kiçik qardaşı Ələkbərin Ş.M.Xiyabani ilə yaxın silahdaş olması və Təbrizdə “Molla Nəsrəddin”in nəşrinin bərpa ediləcəyinə təminat verməsi idi. C.Məmmədquluzadə belə bir şansı əldən qaçıra bilməzdı və qaçırmadı da.

Doğrudur, C.Məmmədquluzadəgil yollarda ləngidikləri üçün onlar Təbrizə çatanadək Ş.M.Xiyabani hökuməti devrilmiş və Ş.M.Xiyabani qətlə yetirilmişdi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri Təbrizdə 1921-ci ildə baş tutdu. Həm də ona görə ki, bu jurnal siyasi nəşr olmadığı kimi, İran xəfiyyə idarəsi çox yaxşı bilirdi ki, onun naşiri və baş redaktoru da siyasi xadim deyil.

Bundan başqa, əgər C.Məmmədquluzadə sovet Azərbaycanından siyasi-ideoloji səbəblərə görə qaçmış olsayıdı, “Molla Nəsrəddin”in Təbriz nömrələrində bu reji-min əleyhinə hər hansı bir material verərdi. Onda jurnalın məzmun və istiqamətində mühacir əlaməti özünə yer tutardı. Halbuki, “Molla Nəsrəddin”in Təbriz nəşrində bu məzmunda heç bir işartı belə yoxdur. Olmuş olsayıdı, nə

C.Məmmədquluzadə sovet Azərbaycanına çağırılar, nə də müəyyən məqsədlə çağırılsayıdı belə, gəlməzdi... C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”i o zaman Bakı qoçlarının qorxusundan Bakıya gətirə bilmədiyi kimi, Tiflisdə də fanatik müsəlmanlardan chtiyat edərək, şəhərin müsəlman məhəlləsində yox, yəhudilər yaşayan küçəsindəki evdə çıxardırdı. Onda belə çıxır ki, jurnalın Tiflis nəşri də mühacirət nəşri hesab edilə bilər.

Qətiyyən yox!

C.Məmmədquluzadə həmişə, sadəcə olaraq, jurnalın nəşri üçün əlverişli məkan və şərait axtarırdı. 1920-ci ildə isə Azərbaycanın şimalında hələ vəziyyət qeyri-müəyyən və ölkədə qarışılıq idisə, Təbrizdə Ş.M.Xiyabani hökuməti qələbə çalmışdı və köməyə ehtiyacı vardı. Olı Nəzmidən götirdiyiniz şeirdə də C.Məmmədquluzadənin Təbriz səfəri, haqlı olaraq “köçməsi” kimi təqdim edilir, mühacirəti yox.

Rusiyada sosialist inqilabının qələbəsinin ilk illərində ölkədə qarışılıq olduğu üçün oradakı alimlərin, professorların əksəriyyəti də işsiz qalmışdı. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti təsis ediləndə kadr çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Məhəmməd ağa Şahtaxtı təklif etdi ki, həmin rus professorları, pedaqoqları Bakıya işə dəvət edilsinlər... Milli kadrlarımız çoxalanadək, sovet hakimiyəti illərində də bu alimlər Bakı Dövlət Universitetində dərs dedilər. Ancaq onların bu fəaliyyətlərinin AXC dövrü də mühacirət məzmunlu deyildi. Belə olsaydı, sovetlər onları dərhal həbs edərdi. Bu cür hallar hər hansı ölkədə siyasi və iqtisadi sabitlik olmayanda baş verir və onların heç biri mühacirət hesab edilmir. O ki qaldı M.B.Məhəmmədzadənin öz kitabınn qüsür və çatışmazlıqdan xali olmadığı və gələcəkdə bu istiqamətdə daha uğurlu əsərlər görmək arzusu ilə söylədiyi fikrə, bu təvazökarlıq və müdrikliyin mühacirət mətbuatının tarixi ilə bağlı hər hansı şübhə və ya qeyri-dəqiqliyə heç bir aidiyyəti yoxdur.

M.B.Məhəmmədzadə müsavatın ideoloqlarından və Azərbaycan mühacirət mətbuatının əsas yaradıcılarından biri idi. O, nəyi nə vaxt yaratdıqlarını çox yaxşı bilirdi. Bunun üçün heç bir sənədə ehtiyac yox idi. Çünkü on mötəbər fakt və sənət “Yeni Qafqasiya” məcmuəsinin özü idi. Ona görə də Azərbaycan mühacirət mətbuatının başlanma

tarixini mübahisəsiz olaraq “Yeni Qafqasiya”dan hesab və qəbul etməliyik. Axı, fakt faktlığında qahr...

Milli mühacirət jurnalistikasının ilk nümunəsi olan “Yeni Qafqasiya” 1923-cü ilin noyabr ayının birindən nəşrə başladı. Həmin məcmuə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalinə və dövlət müstəqilliyininin devrilməsinə qarşı özü-nün radikal barışmaz mövqeyi ilə seçilirdi. Bu mövqəe onun bir növ davamı kimi çıxan “Azəri Türk” jurnalında, həmçi-nin “Bildiriş” qəzeti, “Yaşıl yarpaq” jurnalı səhifələrində davam etdirilmişdir. Lakin 10 il son - AXC-nin devrilmə-sindən keçən müddətdən sonra çıxan “Odlu Yurd” (1932) jurnalında radikallıq, düşüncə, təhlil və dövlət müstəqilliyi-nin qaytarılacağına sarsılmaz inamın təlqini ilə əvəz olundu. “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisi, Berlində çıxan “İstiqlal” qəzeti, “Qurtuluş” jurnalı və sair bu mücadiləni hər biri dövrün ritminə uyğun davam etdi. “Azərbaycan” dərgisi həmin estafeti davam etdirməkla müstəqilliyimizin ikinci dəfə yenidən bərpasını görə bildi və öz fəaliyyət mahiyyətini dəyişərək diaspora mətbuatına çevrildi.

Milli dövlətçiliyimizin bərpasında və Azərbaycanın rus işgalindən azad edilməsində mühacirət mətbuatımızın rolü danılmazdır.

Müasir jurnalistika: reallıqlar, problemlər, vəzifələr

Azərbaycanda milli mətbuat müstəmləkə şəraitində, ölkənin Çar Rusiyasının işgalı altında olduğu bir dövrdə XIX əsrдə yaranmışdır. Bu zaman əhalinin əksər hissəsinin savadsızlığını, dünyəvi məktəblərin yoxluğunu, sonradan açılan üsuli-cədid məktəblərinə ögey və düşmən münasibəti, həmcinin dini fanatizm və xurafatın, təriqətçiliyin meydana sulamasını, milli sosial düşüncənin son dərəcə zəifliyini nəzərə alan milli mətbuat əsas diqqəti xalqın, sözün geniş mənasında, maarifləndirilməsi problemlərinə yönəltdi. (Avropada isə mətbuat daha çox kilsənin cəmiyyətdə insan azadlıqlarına yönəlmış təzyiqlərinə qarşı olduğu üçün üsyankar ruhda meydana çıxmışdır.). Odur ki, məktəb və maarif, təriqətçiliyin aradan qaldırılması, bədii və publisistik sözün xalqın tərəqqisinə, milli özünüdərkinə xidmətə yönəldilməsinə daha çox yer verilir, milli kimlik məsələləri aydınlaşdırılmağa, təriqətçiliyin aradan götürülməsi yolu ilə milli birliyə nail olunmağa çalışılırdı. Cədidizm hərəkatı (üsuli-cədid məktəblərinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi), yeni tipli dərsliklərin və müasir səviyyəli kadrların hazırlanması, tərcümə və təlqin yolu ilə dünya (Şərq və Qərb) elmi-mədəni irsinə yiyələnməyin prinsipləri hazırlanırdı. “Ökinçi”, “Ziya (Ziyayı-Qafqasiyyə)” və “Kəşkül”də, “Kaspi” və digər mətbuat orqanlarında bu məsələlərin işıqlandırılmasına geniş yer verilirdi. XIX və XX əsrlərin qovuşağında siyasi dərnək və partiyaların yaranması milli mətbuatda maarifçiliklə yanaşı demokratiya və siyasi baxışların da yer almاسına rəvac verdi, “Şərqi-

rus” demokratik mətbuat ənənələrinin, fikir plüralizminin nümunəsini verə bildi, “Təkamül”, “Hümmət”, “Dəvət”, və s. siyasi mətbuat orqanları işıq üzü gördü, “İskra” qəzeti Bakıdakı gizli “Nina” mətbəəsində çoxaldılaraq yayıldı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı milli satirik jurnalistika üslubunun (və məktəbinin), “Füyuzat” elmi-ədəbi jurnalistikanın, “Dirilik” demokratik dəyərlərin milli ifadə tərzinin, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” və s. pedaqoji və elmi-metodiki jurnalistikanın yaranmasını şərtləndirdi. Bütün bunlar milli jurnalistikanın mövzu, ideya, üslub və problematika rənginliyini təmin etdi və xalqımızın bütün sinif, təbəqə və zümrələrini əhatə edərək, onu istiqlal mübarizəsinə səfərbər etməyə başladı...

AXC Dövrü mətbuatı milli dövlətçilik şüurunun möhkəmləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalasdırılması istiqamətində mühüm işlər gördü.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ərefəsində ölkədə və cəmiyyət həyatında baş verən sosial-siyasi proseslərə milli mənəfe mövqeyindən yanaşma mətbuatın aparıcı xarakterinə çevrildi. Milli mətbuatda mərkəzdənqəçmə və xalqa üztutma meylləri həm mövcud yazıldarda, həm adların dəyişdirilməsində (“Kommunist”in “Xalq qəzeti”nə “Sovet kəndi”nin “Bərəkət”ə çevriləməsi, “Molodyoj Azerbaycan” və s.), həm də yeni tipli mətbuatın yaranmasında (“Aydınlıq”, “Azərbaycan”, “Axın”, “FV-ÇP”, “Azadlıq” qəzetləri, “Gənclik” və “Molodost” jurnalı) özünü göstərdi. Bütün bunlar tarixi-ictimai şəraitdən irəli gəlməklə, milli mətbuatın irs-varislik ənənələrinindən güc alır, bəhrələnirdi.

Əgər XIX əsr və XX əsrin ilk illərində milli mətbuatımız oxucu (və abunəçi), senzura problemi və təzyiqi ilə üzbaüz idisə, müstəqillik ərefəsində bütün bu qayğilar əsasən arxada qalmışdı. Bu dövrdə milli mətbuatın özünü

tənzimləməsi, jurnalistlərin fəaliyyət birliyinin təşkili, onların hüquqlarının qorunması istiqamətində jurnalist təşkilatları da (RUH, "Yeni nəsil" jurnalistlər birliyi və s.) yaranmağa başlamışdı.

Mətbuat dövrün, cəmiyyətdəki mövcud sosial-mədəni mənzərənin göstəricisi olaraq müxtəlif istiqamətlərə və tiplərə – iqtidar, iqtidaryönümlü, partiya, müxalifət, demokratik, müstəqil, sahə, "sarı", "bazar" və s. ayrılmışdır; "Xalq qəzeti", "Respublika", "Azərbaycan", "Bakinskiy raboçiy" iqtidar, "Yeni Azərbaycan" iqtidaryönümlü və partiya, "Səs", "İki sahil", "Naxçıvan" və s. iqtidaryönümlü, "Azadlıq", "Yeni Müsavat", "Millət", "Milli həmrəylik", "İstiqlal" partiya, "Müxalifət", "Azadlıq" müxalifətyönümlü, "Aydınlıq", "Şərq", "Ayna" və "Zerkalo", "Exo", "525-ci qəzet" demokratik və müstəqil mətbuat tipinə aiddir, "Azərbaycan müəllimi", "Azərbaycan məktəbi", "Azərbaycan ordusu", "Sərhədçi", "Hərbi bilik", "Azərbaycan", "Ulduz", "Təhsil ocağı", "Göyərçin" və s. sahə mətbuat orqanlarına, "Bakinskiy bulvar", "Oxuməni", "Kokteyl" və s. "sarı mətbuat" və "bazar jurnalistikası" tipinə daxildir. Bu qütbəşmə və tipoloji rənginlik bir tərəfdən cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi meyl və maraqların, baxışlarının, mədəni və mənəvi mövqelərin müxtəlifliyindən irəli gəlirdi, digər tərəfdən mənəvi-psixoloji aşınmaların, düşmən qüvvələrin mövcudluğunun göstəricisi kimi üzə çıxırdı.

Iqtidarla müxalifət qarşıdurmasının siyasi və dövlətçilik şüurunun, milli təəssüb hissinin zəifliyindən irəli gəlməsi, ona görə də psixoloji gərginliyin, qarşılıqlı ittiham və qərəzçiliyin baş alıb getməsi mətbuat materiallarından qabarıq görünməsi.

Mətbuatın qanunvericilik bazasının milli dövlət quruculuğu prinsiplərinə və demokratik, dünyəvi dəyərlərə

uyğun yaradılması, Senzuranın ləğvi və bundan jurnalistikada sui-istifadə hallarının nəticəsi olaraq mətbuatın “məhkəmə çəkişmələri”nə məruz qalması, jurnalistlərin informasiya toplamaq və yaymaq azadlıqlarına qarşı dövlət idarələrində və cəmiyyətdə baş verən inzibati və hüquqi müqavimətlər.

İqtisadi, maliyyə, hərbi və qəçqinliq problemlərinin, həmçinin xarici pozucu qüvvələrin təsiri ilə bağlı mənəvi-psixoloji mühitdə əmələ gələn aşınmaların, populizmə və yad təsirlərə uymaların cəmiyyətin mənəvi mühitində milli mentalitetə yad elementlərin – əxlaqsızlıq, nəşəxorluq, mavilik, quldurluq və s. mətbuat səhifələrinə və ayrıca orqanların yaranmasına “yol tapması”.

Dövlətin bu cür hallara qarşı barışmaz mövqeyi və xalqın öz mentalitetinə, əxlaq normalarına yad olan bu cür hallardan üz döndərməsi və “sarı mətbuat”ın getdikcə ölüzməsi.

Jurnalist təşkilatlarının şəbəkəsi və fəaliyyət istiqamətləri genişləndikcə onların demokratik institutların formalaşmasında rolu artır. Ancaq cəmiyyətdə mətbuat meylin azalması, kağız, çap xərcləri və şairin bahalaşması ilə əla-qədar mətbuat və jurnalistikən maliyyə-iqtisadi sıxıntıları. Bu cür hallara dövlətin həssas və qayğıkeş münasibəti (mətbuat orqanlarının nəşriyyat borclarının dondurulması, ləğvi, Mətbuatı Dövlət Yardım Fondunun yaradılması və s.) haqda. Mətbuat haqda qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsində və təkmilləşdirilməsində jurnalist təşkilatlarının roluunun getdikcə artmasına dair faktlar.

Ölkədə demokratik şəraitin yaranması və müstəqillik uğrunda mübarizənin getdikcə güclənməsi hakim dairələrin milli-ictimai düşüncə üzərində nəzarətini zəiflətməyə başladı. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, həm bu, həm də Qarabağ ətrafında ermənilərin separatçılıq tədbirləri ilə

bağlı gördüyü işlerin hərbi və siyasi gərginliklə, qarşılurma və qanlı hadisələrlə, qaçqınlıq və döyüşlərlə müşayiət olunması “meydan hərəkatı”ni, o cümlədən milli mətbuatların mərkəzdənqəçmə meyllərini, illərdən bəri həsratində olduqları müstəqillik, söz və fikir azadlığı arzularının reallaşdırılması cəhdələri ilə müşayiət edilirdi. Xalqın fikir, əxlaq və amallarının ifadə vasitələrindən olan milli mətbuat öz ictimai vətəndaş fəallığı ilə kütlələri “milli sərxoşluq” (Y.V.Çəmənzəminli) vəziyyətinə, yəni milli hiss və duyuların coşgunluğu səviyyəsinə gətirə bilmişdi. Daha doğrusu, dövrün mətbuat ritmi, onun publisistik ovqatı xalqın ideal və amalları, duyğu və düşüncəsi ilə həmahəng “səslənirdi”. Bu qarşılıqlı vəhdət milli istiqlal ideyalarının getdikcə daha coşqun bir güclə qabarmasını təmin edirdi.

Fikir, düşüncə və onun ifadə sərbəstliyi, totalitar xosun əriyib getməkdə olması müstəqil mətbuat orqanlarının yaradılması ilə də müşayiət olunurdu. Doğrudur, bu sahədə ilk addımlar yenə hələ hansıa nazirliyin, partiya və komsomol təşkilatının, ictimai təşkilatın adı altında həyata keçirilirdi. Ancaq bütün bunlar tamamilə formal xarakter daşıyırırdı. Məsələn, “Respublika” qəzeti Respublika Nazirlər sovetinin, “Gənclik” və “Molodost” Respublika Komsomolu Mərkəzi Komitəsinin, “Aydınlıq”, “Azərbaycan”, “Vətən səsi” Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsinin, Qaçqinkomun və s. “rəsmi orqanı” kimi meydana çıxsa da, öz fəaliyyətini tamamilə xalq mənafeyini, milli dörtlərin üzə çıxarılib işıqlandırılması ilə imperiya siyasetinin zərərli və dağıdıcı mahiyyətinin ifşası ruhunda qurmuşdu. Ona görə bu mətbuat orqanlarının səhifələrində imperiya “etikətləri” deyil, xalq mənafeyi, milli istiqlal amalının “tərbiyəsi”, ətə-qana doldurulması məqsədinə xidmət edən materiallar yer alırdı. Hakim dairələr mətbuatın bu sərbəstliyinə birbaşa müdaxilə edə bilməyib, özünə bəzi sadiq nökərlərin əli ilə mane

olmağa çalışsa da, əksər hallarda ciddi müqavimətlə qarşılaşış ugursuzluğa düşçər olurdu...

Ancaq “milli sərxoşluğun” hələ dolğun və bitkin siyasi düşüncə, diplomatik bacarıq baxımından zəif olması cəmiyyətdə cərəyan edən proseslərlə yanaşı mətbuat səhi-fələrində, telegraf agentliyinin (Azərinformun) xəbərlərində, Müdafiə Nazirliyinin mətbuat xidmətinin informasiyalarında da nəzərə çarpırdı. “Azərinform” qarşısında, “Qlavlit” qarşısında (“Azərbaycan” qəzetinin bir nömrəsinə qeydiyyat nömrəsinin verilməməsi ilə bağlı) olan piketlər və s. hakimiyyətin “caynaqlarını” bürüşdürürdü. “Gənclik” və “Molodost”, “Ödalət”, “Vətən səsi”, “Səhər” operativ və isti xəbərlərə, onların obyektiv və milli mənafə ruhunda olmasına, habelə materialların publisistik kəsəri-nə, analitik mahiyyətinə üstünlük verirdi. “Qarabağ”, “Nəfəs”, “Yeni fikir”, “Naxçıvan” və s. qəzetlər də bu sıra-yaya qatılmağa, ümumi ictimai-milli ahənglə ayaqlaşmağa çalışırdı... Bütövlükdə “milli sərxoşluq” milli müstəqillik məzmunu kəsb etməyə başlayırdı.

Müstəqil mətbuat orqanlarının əksəriyyəti -- “Novruz”, “Nəfəs”, “Hikmət”, “Axtarış”, “Maarifçi” və s. bəzi milli qanlı imkanlı şəxslərin vəsaitləri ilə işiq üzü göründü.

Onlar “ayaq üstə durmaq üçün hələ geniş oxucu auditoriyası qazana bilməsələr də, izlədikləri milli qayə namənə üzləşdikləri maliyyə sıxınıtlarına sino gərməyə çalışırdılar. Bu tipli mətbuat orqanlarına dövlət dəstəyi hələ yox dərəcəsində idi. Çünkü mətbuat haqqında milli qanunvericilik bazası da yox idi. Yalnız 1990-cı illərin ortalarına və ikinci yarısına doğru milli mətbuata dair qanunvericilik bazası və dövlət siyaseti formallaşmağa başladı. Bu işdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüskarlığı (“Azərbaycan”, “Ulduz”, “Qobustan”, “Literaturniy Azerbaydjan” jurnallarının və “Ədəbiyyat qəzeti”nin dövlət dotsiyasına götürül-

məsi və s.) və məqsədönlü siyaseti də xüsusi rol oynadı...

Xalqların və millətlərin bir-birlərindən təcrid olunmuş halda inkişafının mümkünsüzlüyü inkaredilməz həqiqətdir... Jurnalistika da öz tarixi inkişaf yolunda milli və ümuməbəşəri dəyərlərdən faydalananmışdır. Müstəqillik dövründə bu hal daha da intensivləşmişdir; əvvəllər əsasən sovet jurnalistikası ənənələrinə istinad edən Azərbaycan jurnalistikası Türkiyə, Amerika və Avropa jurnalistikasının təcrübəsindən də faydalana bilərdir. Belə ki, birinci növbədə xəbərciliyə üstünlük verilməyə, daha əhəmiyyətli hesab edilən xəbər başlıqları qısa annotasiya ilə birinci səhifəyə çıxarılmışa başlandı. “Ədalət” qəzeti isə bu təcrübədən daha artıq yaradıcılıqla faydalananaraq birinci səhifəsində müxtəlif məzmunlu və zəngin ifadə tərzli xəbərlər dərc etməyə üstünlük verdi. Bu xəbərlər bir qayda olaraq birinci səhifəni tutur, bəzən növbəti səhifəyə də keçirdi. Bu, həmin qəzetdə yaradıcılığın və işgüzarlığın yüksək səviyyəsindən xəbər verirdi. “Azadlıq”, “Yeni Müsavat”, “Millət” və s. qəzetlər xəbər başlıqlarını birinci səhifəyə çıxarıb ona qısa annotasiyalar verməklə oxucu marağını cəlb etməyə çalışdı və məqsədinə əsasən nail oldu. Lakin bu işdən oxucunu çasdırmağa, onun sosial-mənəvi marağından sui-istifadə yolu ilə də faydalana bilər; birinci səhifədə annotasiyası marağa səbəb olub, oxucunu iç səhifəyə yönəldən yazıların bir çoxu ilə tanışlıq göstərir ki, bu annotasiya yönəltmələri aldadıcıdır. Məsələn, “Yeni Müsavat”ın birinci səhifəsində iri manşetdə hansısa dövlət xadiminin və ya iş adamının həbsi, ölkədən qaçması və s. haqda verilən bildirişin səməti ilə iç səhifəni açan oxucu ancaq bu tipli əlavə məlumat alır: biz maraqlandıq. Məlum oldu ki, yalanmış.

Oxucunun hissələri ilə bu cür əylənmək, onu ələ salmaqdan başqa bir şey deyil. Eyni zamanda oxucuda populizm,

dövlət və dövlətçilik, vətənsevərlik məsələlərinə münasibətdə ancaq mənfi cəhətlərə, uğursuzluq hallarına sınikdirici maraq “tərbiyə edir”. Bu cür dağdırıcılıq əhvalı cəmiyyətdə psixoloji gərginliyin artmasına yönəlməklə, zərərlidir. Həm də xəbərçiliyə bu qədər aludəçilik analitik düşünəcəni, təhlil və mühakiməni zəiflətdi. Nəticədə oxucuların əksəriyyəti hər hansı qərəzli çağırışın da fərqinə vara bilməyib onun arxasında düşür. Bu da milli dövlətçilik şüurunun inkişafına özünün mənfi təsirini göstərir. Həm də ona görə ki, qabaqcıl, inkişaf etmiş ölkələrin ictimaiyyətindən fərqli olaraq, bizdə dövlətçilik şüuru və milli təəssüb hissi ciddi mənəvi-psixoloji aşınmalara məruz qalmış, zəifləmişdir. Ona görə milli ictimai fikir və jurnalistikamız birinci növbədə bu cür boşluqların aradan qaldırılması qayğısına qalmalıdır ki, xəbərçiliyin də effekti istənilən səviyyədə olsun. Onu da deyək ki, “dəqiqlik, qərəzsizlik” müxalif yönlü mətbuat orqanlarının təmsil etdikləri qüvvələrin milli və dövləti mənafeyimizdən öz ambisiyalarını üstün tutmalarından və bu kimi səbəblər ucbatından Azərbaycan dövlətçiliyinin zəifləməsində maraqlı olan qüvvələrin alətinə çevrilmələrindən irəli gəlir. Əlbəttə, dövlət qulluğunda olan bəzi məmurların, hətta millət vəkillərinin və ya ayrı-ayrı sahə mütəxəssislərinin öz fəaliyyətlərində, bəyanat və çıxışlarında reallıqdan uzaq olan məlumatlara, yuxarılara əsassız yarınma hallarına yol vermələri də narazı qüvvə və təbəqənin əlinə az əsas vermir.

Məsələn, Milli Məclisin sosial siyasət məsələləri üzrə daimi komissiyasının sədri Hadi Rəcəblinin əhalinin pensiya təminatının maliyyə səviyyəsinin bazar və kommunal xərclərlə tamamilə uyğun olması haqda teleşərhi, yaxud yenə Milli Məclisin iqtisadiyyat komissiyasının sədri, akademik Ziyad Səmərdzadənin əhalinin milli gəlirlərinin durmadan artması haqda olan mütəxəssis yazıları (o, həm də

“İqtisadiyyat” qəzetiinin baş redaktorudur) ilə Respublika Prezidentinin əhalinin sosial təminatının artırılması, təqaüdçülərin təqaüdlərinin artırılması haqda verdiyi fərmanlarla tərs mütənasibliyi, bütün bunlar azmiş kimi, bu cür fərmanlardan dərhal sonra həmin şəxslərin də prezident fərmanının vaxtında verilməsi haqda çıxışları oxucuda onların səmimiliyinə haqlı və əsaslı şübhə və inamsızlıq yaradır. Çünkü bu adamlar öz mətbü çıxışları ilə əhalini prezident fərmanına hazırlamaq, həm də sosial tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyinə dövlət aparatını inandırmak əvəzinə ictimai fikirdə belə bir yanlış məntiqi nəticə hazırlayırlar ki, sən demə əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına ayrılan pullar dövlət başçısı tərəfindən havaya sovrulmuş.

Yaxud, əhalinin pensiya (təqaüd) yaşıının artırılması haqda qərarın lazımlığından, “həyati zərurətdən” irəli gəlməsi haqda şərh verməyə çalışan Respublika Sosial Müdafiə Fondunun sədri belə bir gülünc əsas götirir ki, təqaüdçülərin əksəriyyəti işləmək istəyir. Ona görə də yaş senzini artırmaq məqsədə uyğun hesab edilmişdir.

Əlbəttə, bu cür informasiyanın “qərəzsiz”, “bitərəf” verilməsi jurnalistikənin riyakarlığına dəlalət edir. Əsl jurnalistika belə riyakarlıqların bir çox dövlət məmurunun 70 yaşı keçsə də öz vəzifə kreslolarından əl çəkmək istəməməsi və geniş təbəqə üçün pensiya məbləğlərinin çox aşağı olmasından irəli gəldiyini açıb göstərməlidir.

Bu cür addımlar həm də ona görə yolverilməzdır ki, ictimaiyyət arasında dövlətçiliyin məqsədyönlüyünü və xalqın, vətənin mənafeyinə hesablanmasına şübhə toxumu səpir.

Eyni ilə də ən müqəddəs peşələrdən olan müəllimliyin gözdən salınması məqsədi ilə orta və ali ixtisas məktəblərində, guya, korrupsiyanın baş alıb getməsi, əslində milçək-

dən fil düzəldilməsi, müəllim və alımların maaşlarının dəfələrlə artırılması (bu dəfələrin cüzi faiz təşkil edərək, artım müqabilində əsasən vergi ödəmələrinə getməsinin qiymət artımından xeyli aşağı olmasının üstünün vurulması və s.) haqda şışirdilmiş təbliğat aparılması jurnalistikanın və dövlət siyasetinin gözdən salınmasına, cəmiyyətdə mənəvi-əxlaqi tarazlığın pozulmasına hesablanmış mərkəli niyyətlərdir.

Jurnalistikada peşə etikasının tez-tez pozulması, qərəzli yazılar ucbatından möhkəmə çəkişmələrinin artması bir tərəfdən cəmiyyətdə siyasi və mənəvi-əxlaqi qütbəşəmənin nəticəsidirsə, eyni zamanda jurnalistikanın bilik və peşə səviyyəsinin aşağı olması ilə bağlıdır. Çünkü, əliqələmlilərin xeyli hissəsinin söz chtiyatı, dilin imkanlarına bələdliyi, intellektual səviyyəsi çox aşağı olduğu üçün öz qəzəb və kinlərini gizlədə, normal məntiqlə ifadə edə bilməyib tənqidlə təhqirin fərqini qarşıq salırlar. Populizm və səviyyəsizliklə peşəkarlıq bir araya sığdır.

Aşkarlıq, plüralizm pərdəsi və ya “prinsipi” altında əxlaqsızlıq, açıq-saçıqlıq, fahisəlik, qansızlıq və cinayətkarlığın qeyri-peşəkarlıqla təbliği cəmiyyətdə milli mentalitetimizə tamamilə zidd və zərərli simptomların yayılmasına, xüsusiylə yeniyetmələr arasında milli əxlaqa zidd meyillərin artmasına səbəb olub, şərait yaradır. Nə yaxşı ki, bu cür zərərli meyillər ayaq tutsa da, yeriyə bilməyib xalqın sövqi-təbii mental müqaviməti və dövlətimizin müdaxiləsi ilə sıradan çıxır. Fikrimizə ümumimilli liderimiz Heydər Əliyevin vaxtilə Bakıda gecə barlarının və əxlaqsızlığın get-gedə artmasına, “Azərbaycan” qəzetiinin bəzi üzdəniraq qadın əməkdaşlarının jurnalistikaya və əxlaqa zidd davranışları, akad. Ramiz Mehdiyevin teleşoularının, şit, bayağı verilişlərin televiziya ekranlarından yiğışdırılması zərurəti haqdakı çıxışları və ictimai rəyin bu təşəbbüs'lərə həmrəyliyi parlaq misal ola bilər.

Müasir jurnalistikamız qəzet və reklam bazarına girmək, özlərinin maliyyə-iqtisadi və yaradıcı müstəqilliklərini qoruyub möhkəmləndirmək üçün müxtəlif təşəbbüsələr göstərib cürbəcür üsullara əl atdırılar. Ən populyar və çoxtirajlı, müstəqil xətt-hərəkatlı qəzətlərdən olan “Səhər”, “Panorama”, “Müxalifət”, “Bakı-Baku”, “Azərbaycan gəncləri”, “Molodyoj Azerbaydjana və s. o cümlədən “Gənclik-Molodost” jurnalı bazar “qanunları”, cəmiyyətin hələ dumanlı və qatışiq oyun qaydaları ilə ayaqlaşa bilməyib öz nəşrlərini ya tamamilə dayandırmalı oldular, ya da üç-beş ayda bir çıxmaqla əslində jurnalistika məkanından kənarlaşdırılar. “Azadlıq”, “Yeni Müsavat”, “Yeni Azərbaycan”, “Xalq qəzeti”, “Bakinskiy raboçı” və b. ya müxtəlif siyasi və radikal qüvvələrə, ya da iqtidara qulluq göstərməklə hələ ki, özlərini xilas etməkdəirlər. Ədəbi orqanlar – “Azərbaycan”, “Literaturniy Azerbaydjan”, “Ulduz”, “Qobustan”, “Ədəbiyyat qəzeti” isə dövlətimiz, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən himayəyə götürüldü.

Hazırda reklam bazarı da demək olar ki, əsasən diktat düşüncənin və qeyri-demokratik idarə üsullarının əlindədir. Belə ki, ölkədə bazar iqtisadiyyatı müxtəlif strukturların monopoliyası altında olduğu üçün ticarət və emal müəssisələri öz reklamlarını bazar qanunlarına və mediya obyektlərinin tirajlarına uyğun yox, kimin, hansı mətbuat orqanının haraya qulluq etmələrinə görə sıfariş verirlər. Bütün bunlar isə qeyri-demokratik mahiyyət kəsb etməklə, cəmiyyətdə ictimai fikrin normal inkişafna ciddi ziyan vurmuşdur.

Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra ölkədə aparılan islahatlara özəl sektorun inkişaf etdirilməsi də daxil oldu. Hələ bundan xeyli əvvəl KİV sahəsində özəl və müstəqil mətbuat orqanları meydana çıxmaga başlamışdı. Doğrudur, yeni yaranan mətbu nəşrlər hələ ayrı-ayrı şox-

lərin təsisçiliyi ilə olsa da, müəyyən ictimai quruma aid idi. Ancaq bu ictimai qurumların özləri də dövlət bütçəsinə deyil, özünü maliyyələşdirməyə söykənərək fəaliyyət göstəirdi. Ona görə də “Aydınlıq”, “Azadlıq”, “Azərbaycan”, “Maarifçi” və s. qəzetlər bir növ yarıözəl xarakterdə idi. Sonrakı illərdə isə “Ayna” və “Zerkalo”, “Birja”, “Exo”, “525-ci qəzet”, “Vəfa”, “Nisirtiti”, “Bala dili”, “Açıq söz” (əvvəl 11 nömrə jurnal) və s. qəzet və jurnallar fəaliyyət meydanına çıxdı. Bu mətbu orqanların əksəriyyəti ilk vaxtlar intensiv çıxsalar da, az sonra öleziməyə, maliyyə böhranı keçirmiyə başladılar, bəziləri nəşriyyata öz çap xərclərini belə ödəyə bilmədilər... Bəziləri, məsələn, “Səhər” qəzeti özünü dolandırmaq üçün müəyyən layihələrə əl atsalar da, qəzet bazarına girə bilməyib faktiki olaraq öz nəşrlərini dayandırdılar. Hətta “Baki” və “Baku” axşam qəzeti Bakı şəhər soveti (həzirdə İcra Hakimiyyəti) ilə əvvəlki münasibət və bağları əsasən itirərək iflic vəziyyətə düşdü. “Gənclik” və “Molodost” jurnalının yaradıcı kollektivi Azərbaycan Komsomolunun ləğvindən bir qədər sonra, “Panorama” qəzeti isə naşirinin maliyyə imkanları və siyasi karyerası zəifləndikdən sonra hələ də “tətildə”dir. Mətbuat haqqında qanunun tələblərinə uyğun olaraq, dövlətyönümlü qəzetlərin təsisçisi həm də “redaksiyanın yaradıcı kollektivi”dir.

Dövlət orqanları iqtidar və iqtidaryönümlü qəzet və jurnalların abunə kompaniyasına və bəzi digər maliyyə məsələlərinə dəstək verdiyi kimi, özəl mətbuat orqanlarına da müəyyən kömək etməkdə, onların nəşriyyat borclarını bir illiyə dondurmaq, Mətbuat Dövlət Dəstəyi Fondu yaratmaq və digər addımlar atmaqdadır.

Mətbuatda dövlət dəstəyi təkcə maliyyə və maddi-texniki şəkildə həyata keçirilmir; milli mətbuatın hüquqi bazasının yaradılması məqsədi ilə qəbul edilən qanunvericilik

aktları, senzuranın ləğvi, QHT-lər arasında mətbuatla bağlı çoxsaylı ictimai təşkilatın qeydə alınması və onların normal fəaliyyətlərinə şərait yaradılması, qanunla prezidentin və vətəndaşların mətbuatda şərəf və ləyaqətinin təhqir edilməsinə qarşı inzibati və hüquqi cəza tədbirləri nəzərdə tutulsa da, bəzi jurnalistlərin qərəzli və subyektiv mövqeli tənqidlərinə başda ölkə prezidenti olmaqla, əsasən məmurların da döyümlülük nümayiş etdirmələri, jurnalistlərə və mətbuat orqanlarına kəsilən cərimələrin ödənilməməsinə göz yumulması, qəzetlərin nəşr borclarının dondurulması və ləğvi, ədəbi orqanların nəşrinin dövlət balansına götürülməsi, bəzi qəzetlərə ayrıca maliyyə yardımının verilməsi və s. və i.a. milli mətbuatın inkişafına dövlət dəstəyinin faktlarıdır. Bütün bunlar və geniş ictimaiyyətin özəl qəzetlərə inamının artması jurnalistikyanın özəl sektorunun inkişafına təkan verən amillərdəndir.

Özəl sektorun çökisi milli jurnalistikada artsa da, bəzi qəzetlər öz maliyyə təminatlarını sağlam yaradıcılıq rəqabəti ilə deyil, rekətçiliklə ödəməyə çalışırlar...

Doğrudur, milli jurnalistikada rekətçilik həm də cəmiyyətin özünün sosial-siyasi və mənəvi-əxlaqi, etik normalarında meydana çıxan aşınmalardan və keçmiş imperiyanın vaxtilə səpdiyi toxumların “acı meyvələrindən” yaranır. Ancaq cyni zamanda qeyri-peşkarlıqdan və jurnalistika sahəsinə bu peşə haqda anlayışı olmayıb, asan qazanc vəsiyyəsi kimi baxanların doluşmağından da irəli gəlir. Sevindirici haldır ki, geniş ictimaiyyət və Azərbaycan Mətbuat Şurası bu cür hallara qarşı barışmazlıq nümayiş etdirib, konkret addımlar atırlar. Bütün bu və digər cəhətlər milli jurnalistikada özəl sektorun çökisinin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə artmasına rəvac verir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

Aslanov M. Üzeyir Hacıbəyov-Jurnalist. Bakı, Azərnəşr, 1985.

Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. 2 cilddə. Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, 2010.

Bayramoğlu A. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit) Bakı, Maarif, 1997

Bayramoğlu A. Azərbaycan mühacirət mətbuatına dair mühazirələr. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004.

Bayramoğlu A. M.Ə.Sabir mətbuatda. Bakı, "Nafta-Press", 2006.

"Ökinçi"(1875-1877). Tərtib edən: Turan Həsənzadə. Bakı, Azərnəşr, 1979.

"Füyuzat"(1906-1907). Translitirasiya edən, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi Ofelya Bayramlı. Bakı, Çəlioğlu, 2006.

"Füyuzat". Bibliografiya. Tərtib edən: Aydin Xəlilov. Bakı, Az. Ata. M. 2002

Həbibbəyli İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və mullanəs-rəddinçi epoxa. "Molla Nəsrəddin" 3-cü cild. Bakı, Cinar çap, 2005, səh. I-VIII

Həsənzadə T.C.Məmmədquluzadənin cənub səfəri və "Molla Nəsrəddin"in Təbriz nəşri. Bakı, Elm 1991.

Oli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Tərtib, transliterasiya, ön söz və şərhlər Ofeliya Bayramlı. Bakı, 2007

Köçərli F.Əsərləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2013.

Köçərli F. "Molla Nəsrəddin"çı Ömər Faiq. Bakı, Elm, 1996.

Rəfiyev X.Ə. Leqlə bolşevik qəzeti "Təkamül". Bakı, Azərnəşr, 1962.

Məhəmmədzadə M. Azərbaycan Türk mətbuatı. Ərəb əlifbasından transliterasiya, tərtib, qeydlər, lügət və ön sözün müəllifi Alxan Bayramoğlu. Bakı Ünivərsiteti nəşriyyatı, 2004.

Məhəmməd ağa Şaxtaxthi. Həyatı və sənəti. Tərtib edən; İsa Həbibbəyli. Bakı, Nurlan, 2009.

Məmmədov M. Sabir: mülahisələr, həqiqətlər. Bakı, Yaziçı, 1990.

Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, Ərgünəş, 2014.

Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, Yaziçı, 1980.

Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin böyük abidəsi. "Molla Nəsrəddin" I cild. Bakı, Elm, 1988, səh. 4-16.

Mirəhmədov Ə. Birinci Azərbaycan qəzeti. "Əkinçi" (1875-1877). Bakı, Azərnəşr, 1979, səh.4-16.

"Molla Nəsrəddin" (1906-1931) Bakı, 1988; 2010.

Novruzov Ş. "Şərqi-rus"un çağrıları. Bakı, Yaziçı, 1988.

Vəzirov H. "Keyfim gələndə". Çevirən və ön sözün müəllifi Ağarəfi Zeynalzadə. Bakı "Şuşa" nəşriyyatı, 2001.

"Yeni füyuzat". Çevirən və ön sözün müəllifi Hüseyn Həşimli. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010.

Zeynalzadə A. Azərbaycan türk mətbuatı və çar senzurası. (1850-1905). Bakı, Elm, 2006.

Zeynalzadə A. Haşim bəy Vəzirov. Haşim bəy Vəzirov. "Keyfim gələndə". Çevirən və ön sözün müəllifi Ağarəfi Zeynalzadə. Bakı "Şuşa" nəşriyyatı, 2001, səh.5-90.

Rus dilində

Евгений Богославский. Бакинская печать в 1908 г. Баку, 1909.

Лала Гаджийева. Бакинский листок.(1871-1872) Баку, "Елм ве Техсил", 2013.

Kitabın içindəkilər

Milli Jurnalistika məktəblərimiz

<i>haqqında (Əflatun Amaşov)</i>	3
Milli məfkurəmizin “Əkinçi”dən başlayan mərhələlərinə dair	7
“Əkinçi” jurnalistika məktəbi	15
“Molla Nəsrəddin” jurnalistika məktəbi	27
“Molla Nəsrəddin” jurnalının “Poçt qutusu” haqqında	37
“Molla Nəsrəddin” jurnalının yeni nəşrləri	41
“Füyuzat” jurnalistika məktəbi	48
“Füyuzat” jurnalı. Bibliografiyası haqqında bəzi qeydlər	63
“Yeni Füyuzat”ın ikinci həyatı	68
Haşim bəy Vəzirovun nəşrləri və jurnalistikası	71
Orucovların mədəni-maarifçilik fəaliyyətləri	93
Üzeyir bəyin jurnalistik irsi	94
Milli demokratik jurnalistika məktəbi	96
“İşad”ın “Tərəqqi” və hürriyyət yolu	98
Əhməd bəy Ağayevin “Dəbistan” və “Molla Nəsrəddin” məqaləsi və mətbuatda dair fikirləri haqqında	106
“Dəbistan”ın, “Məktəb” “Rəhbər”i, yaxud pedoqoji jurnalistikamız	118
Bolşevik jurnalistika məktəbi	121
Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaranma tarixinə və xüsusiyyətinə dair	128
Müasir jurnalistika: reallıqlar, problemlər, vəzifələr	137
Ədəbiyyat	150

Alxan Bayramoğlu
(Alxan Bayram oğlu Məmmədov)

Azərbaycan jurnalistika məktəbləri

Bakı, “Avrasiya Press”, 2014

Nəşriyyat redaktoru:

Tofiq Qaraqaya

Texniki redaktor:

Mübariz Piri

Dizayner:

Turab Məhərrəmli

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Yığılmağa verilmiş **07.06.2014**
Çapa imzalanmış **07.07.2014**
Şərti çap vərəqi 10. Sifariş № 95
Kağız formatı **84x108 1/16.** Tiraj **300**

Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: **nurlan1959@gmail.com**

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.